

تصوف مک تعمیرک

غلام حسین رنگریز

تصوف، مک تدریس

غلام حسین رنگریز

ثقافت و سیاحت کاتو،
حکومت سندھ

naceemdeswali

ثقافت و سیاحت کاتو،
حکومت سندھ

تصوف هڪ تحريڪ

هن ڇاپي جا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ آهن

ڪتاب جو نالو: تصوف هڪ تحريڪ
ليکڪ: غلام حسين رنگريز
لي آٿوٽ: امتياز علي انصاري
ڇپيندڙ: نيوانڊس پرنٽنگ پريس
ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ
قيمت: 250/-

ليکڪ
غلام حسين رنگريز

ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ

ملڙ جو هنڌ

ڪلچر ڪتاب گهر

سامهون ايم. پي. اي هاسٽل، غلام حسين هدايت الله روڊ

ڪراچي، سنڌ، 77400

فون: 021_99206073

فهرست

پبلشر پاران.....	Error! Bookmark not defined.
7.....	مهاڳ
10.....	تصوف تاريخ جي آئيني ۾
17.....	تصوف هڪ تحريڪ
22.....	صوفياڻا مسلڪ يا طريقا
35.....	ابن عربي ۽ وحدت الوجود
42.....	رقص درويشان ۽ دمال
51.....	مثنوي مولانا رومي
57.....	تبريز جو شمس
67.....	مقتل جو مسافر منصور حلاج
80.....	بابا فريد جا اشلوڪ
84.....	ذره درد دل ۽ عطار
91.....	ديو جانس کان شاهه عنايت شهيد تائين
97.....	شاهه عنايت شهيد ۽ چند مغالطا
108.....	مهديت جو تصور ۽ مهدي تحريڪ

انتساب

هيءُ پيار جو پورهيو
منسوب ڪريان ٿو
هر انسان دوست ڏانهن.

غلام حسين رنگريز

تصوف پنهنجي فڪري رمز سان موجود رهي آهي. هيءَ ڪتاب پڻ تصوف کي ڪنهن نئين تناظر سان سمجهڻ ۽ سمجھائڻ جي ڪوشش آهي، جيڪو هن موضوع تي ضرور اهميت مڃائيندو. غلام حسين رنگريز صاحب سينئر اديب آهي سندس مطالعو وسيع آهي، هيءَ ڪتاب سندس مطالعي جو ثمر آهي.

غلام اڪبر لغاري

سيڪريٽري

سياحت، ثقافت ۽ نوادرات وارو کاتو

حڪومت سنڌ

پبلشر پاران

فڪر ۽ ڏاهپ جي دنيا تمام گهڻي وسيع آهي. قديم يونان کان ويندي جديد بلڪ مابعد جديد عهد تائين اخلاقيات، منطق، نفسيات، جماليات ۽ تصوف جهڙا فڪري موضوع مختلف ڀرتن ۾ سلجھيا ۽ الجھيا آهن. خاص طور تصوف تي تمام گهڻا رايا ۽ نظريا سامهون آيا آهن. فلسفي جي بنيادي سرزمين يونان آهي ۽ سنڌ تي به گهڻو ڪري يوناني فڪر جو اثر به آهي ته ويدن، ٻڌمت، جين مت ۽ ڪجهه ٻين فلسفن ۽ فڪري رجحانن جو به گهرو اثر موجود آهي، ٻي پاسي عيسائيت، يورپين لبرل ازم ۽ مارڪسزم جو به ڀاڱو سنڌ جي فڪري ڌارا ۾ موجود آهي ۽ اسلامي تصوف ته هتان جي بنياد ۾ شامل آهي پر اها پڻ حقيقت آهي ته سنڌ جو فڪر ڪلي طور انهن سڀني فلسفن کي قبول نٿو ڪري ۽ پنهنجي رنگ ۽ ڍنگ ۾ الڳ ۽ نشانبر ٿي بيٺل آهي، جنهن جا مکيا سرچشما ڪلاسيڪل عهد جا شاعر آهن جن ۾ قاضي قادن، لطف الله قادري، شاه ڪريم، ميمون شاه عنايت، صوفي شاه عنايت، خواجہ محمد زمان، شاه لطيف، سچل سرمست کان ويندي بيدل ۽ بيڪس شامل آهي. سنڌ جو اصل فڪر جنهن کي 'تصوف گاڏڙ انسان دوستي' سڏي سگهجي ٿو اهو ئي انهن صوفي شاعرن جي شاعري مان لياڪا پائيندو نظر اچي ٿو. بنيادي طور تي تصوف ڪو مذهب ناهي، پر هر مذهب ۾ موجود هڪ فڪر طور شامل رهيو آهي. يوناني تصوف کان ويندي جديد عهد جي ميٽروپوليٽن ۽ ڪارپوريت ڪلچر تائين ڪنهن نه ڪنهن رنگ ۾

اڪيڊمي” يا اهڙو ٻيو ڪو فورم يا ادارو اهو ڪم نه ڪري رهيا آهن. جيڪو هنن کي ڪرڻ گهرجي. صوفياڻو فڪر صرف ڪنهن سوچ جو نالو نه پر اهو عملي ۽ پرتڪتيڪل آهي. هن فڪر ذريعي اسان کي ماڻهوءَ کي “انسان” بڻائڻو آهي. انسان، جيڪو انس ۽ محبت ذريعي شعور جي بلندين ڏانهن وڌڻو آهي جيڪو مولانا روميءَ وٽ “مردِ ڪامل” ۽ فريڊرڪ نٽشي وٽ “فوق البشر” سان تعبير ٿيل آهي.

ماڻهن جي منهن تي خودغرضي، دوکي ڊولاب ۽ انتها پسنديءَ جي مَرُ ڄمي ويئي آهي ۽ انهن منهن تان اها مٿين مير لاهي انهن کي اوچر سان اُچارڻو آهي جنهن لاءِ شيخ اياز لکيو هئو.

ڪو ڏوٻي گهات ته ڳولي آءُ

ٿئي اوچر مَنَ ميري جي

اياز جي شاعريءَ ۾ به تصوف جو رنگ رچيل آهي انهيءَ ڪري اياز جي فن ۽ فڪر تي ڳوڙهي اڀياس جي ضرورت آهي. هن وقت هن سان هيءَ الميو آهي.

زاهد تنگ نظر ني ڪافر جانا مجھي،

اور ڪافر به سمجھتا هي ڪه مسلمان هون ميں۔

(اقبال)

اها ساڳئي تريبجدي مرزا اسد الله خان غالب سان به هئي جنهن کي شراب نوشي سبب ڪافر سمجهيو ويندو هئو پر هن خود اظهاريو.

يه مضامين تصوف اور تيرا انداز غالب

هم تههين ولي سمجھتي جو نه باده خوار هوتا

يا هيئن به زاهدن کي ۽ ملائن مفتين کي للڪاريو اٿس.

تر دائمي په اپني زاهد نه جانيو،

دامن نچوڙ دين تو فرشتي وضو ڪريں۔

مهاڳ

تصوف هڪ تحريڪ جي عنوان سان سندس هڪ ننڍڙي ڪوشش تي مشتمل هيءَ ڪتاب، اميد ڪريان ٿو ته پڙهندڙن ۽ پارڪوئن لاءِ ضرور لاپائتو ثابت ٿيندو. هيءَ ڪتاب تصوف جي تاريخي پس منظر، تصوف جي تشريح، عظيم صوفين جي مثالي زندگين ۽ سندن قربانين ۽ ڪارڪردگين ۽ صوفياڻي مسلڪ جي اُپتار جي نئين ڪوشش آهي ۽ انهن شڪن کي دور ڪرڻ جي به ڪاوش آهي جنهن جي ڪري تصوف کي درگاهن جي چوڊيواري، پيري مريدي جي وڻج واپار تائين يا دنيا کي تياڳڻ جي بي سود تعليم چئي رد ڪيو وڃي ٿو.

تصوف جو تعلق معاشرن سان آهي. اهو ماديت پسندي ۽ تصوريت يا رومانيت جو سنگم آهي. انهيءَ ڳالهه جي پڙهندڙن کي پروڙ تڏهن پوندي جڏهن اهي هن ڪتاب جو غور و فڪر سان اڀياس ڪندا. مون هيءَ ڪتاب لکي نه هوائي قلعا تعمير ڪيا آهن، نه ماڻهوءَ کي بيجا ۽ بيڪار رسمن ۽ روايتن جو گس ڏسيو آهي پر حقيقت پسندي کان ڪم وٺندي تصوف کي ڪرامتن جو جادوئي چراغ بناڻڻ بجاءِ زندگي جي زميني حقيقتن سان سلهاڙڻ جو جتن ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته تصوف جو منهنجي خيال مطابق اهوئي اصلي جوهر آهي.

هن طبقاتي تضادن ۽ استحصالِي قوتن جي اجاره دار “ماڻهوءَ” کي “انسان” بڻجڻ نه ڏنو آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو اياز چواڻي “ماڻهوءَ” منجهه مرون، اڳي کان اڳرو ٿيو” وارو وايو منڊل زندگيءَ کي زهر آلوده بنائي رهيو آهي. مختلف ادارا جهڙوڪ “صوفي يونيورسٽيءَ ۽ “صوفي

تصوف تاريخ جي آئيني ۾

تصوف جو نقطه نظر، فڪر جي دنيا ۾ ڪو نئون نه آهي، ان جا ابتدائي اهڃاڻ اسان کي هندو ڌرم جي ويدانت ۾ ملن ٿا ۽ ساڳيا اهڃاڻ گوتم ٻڌ جي تعليم ۾ به موجود آهن جن مطابق پوري پرڪرتي / ڪائنات هڪ وحدت جو مظهر آهي. ساڳيائي ويچار يوناني فلسفي جو حصو پڻ آهن. جيتوڻيڪ يوناني ڏند ڪٿا Mythology مطابق فطرت جي مختلف طاقتن ۽ مظهرن جا نمائندا الڳ الڳ ديوتائن ۽ ديويين جي صورت ۾ قبوليا ويا هئا پر انهن جي پٺيان وحدت جو تصور ڪارفرما هئو ۽ سقراط انهيءَ وحدت واري تعليم جو سڀ کان وڏو معلم ۽ مبلغ هئو. اهڙيءَ طرح مصر جي فلاطينوس فڪري نظام “نوفلاطونيت” ۾ به تصوف جو رنگ رچيل آهي. عيسائيت ۾ به Mysticism جو عنصر موجود آهي جنهن کان فلاطينوس به متاثر هئو. تصوف جي مهان مبلغ محي الدين ابن عربي جي تعليمات ۾ به نوفلاطونيت جا اثرات موجود ملن ٿا.

ويدانت: ناليواري ليکڪ شيو موهن لعل مائر پنهنجي ڪتاب “هندو فلسفہ ڪي عام اصول” ۾ ويدانت ۽ ادويت (دوئي جي غير موجودگي/ وحدانيت) متعلق هن ريت سمجهاڻي ڏني آهي “ويدانت جا مڙيئي مذهب اها دعويٰ ڪن ٿا ته انهن جو بنياد اپنشدن تي آهي. انهيءَ ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته اهي پنهنجي مواد جو ڳچ حصو انهن مان حاصل ڪن ٿا. دراصل ويدانت ۾ انهي فلسفي جي تشريح ملي ٿي جنهن جي تعليم ويدن ۾ ڏني وئي آهي ۽ جنهن جو نت “بادراين” جي برهم سوتر ۾

غالب ۾ به تصوف جو رنگ رچيل آهي. اياز ۽ غالب تي الڳ بحث جي ضرورت آهي.

هن ڪتاب جي فهرست تي نظر وجهڻ سان پڙهندڙ کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ ڪتاب ۾ يقيناً ڪارائتو مواد ڏسڻ ۾ ايندو. منهنجي هيءَ ننڍڙي ڪوشش شال لاپائتي ثابت ٿي. محبت پائي من ۾ رنڊا روڙيا جن، تن جو صرافن، اڻ ٿوريو ٿي اڳهائيو. (لطيف)

غلام حسين رنگريز
ستين جولاءِ 2016ع
ميرپور بٺورو

اڳيان لفظ اپنشد ۾ استعمال ڪيل آهن جنهن جي اصطلاحي ۽ لغوي معنيٰ آهي ويد جو آخري حصو يا ويدانت شاستر (ڪتاب جنهن ۾ علم معرفت جو بيان آهي. ويد جا نظري ۽ استدلالِي حصا. ڪلام توحيد، ڪلام رباني، تصوف. (هندي اردو لغت صفحہ 27) ڪن ليکڪن جي خيال مطابق اپنشد جي لفظي معنيٰ آهي راز يا ڳجهه اپنشدن ۾ جيڪي فلسفياڻا خيال پيش ڪيا ويندا هئا سي عام نه ڪيا ويندا هئا ڇاڪاڻ ته انهن جي عام ٿيڻ سان انهن جي تعبيرن ۽ تفسيرن ۾ تضاد پيدا ٿيڻ جو خطرو هو. اهي اپنشد ويدڪ ادب جو حصو آهن ۽ تمام قديم آهن جن جي ليکڪ جو ڪو به پتو نه آهي، انهيءَ ڪري انهن کي ڪلام رباني تصور ڪيو ويو آهي. اصل ۾ اهي انسانن جا ئي سرچيل آهن ۽ اهي انسان پنهنجي دور جا وڏا ساڃاهه وندا يا وگياني هئا. هڪ ٻي حقيقت هيءَ به آهي ته انهن اپنشدن جو ڪو هڪ تخليقڪار نه آهي پر هر دور ۾ اهي سرجي رهيا آهن. ساڳئي ريت هندو ڌرم جا چار ويد به پنهنجي دور جي ڏاهن جا تخليق ڪيل آهن ۽ الهامي پستڪ نه آهن. هڪ اندازي مطابق اهي ويد واديءَ سنڌ ۾ ئي سرجيا ويا هئا ۽ انهن جي ٻولي سنسڪرت آهي جيڪا ٻنهي گهٽ لسانياتي ماهر ڄاڻن ٿا. سنڌي زبان به سنسڪرت جي پراڻي يا ان کان به اڳاڻي آهي. اهي چار ويد هي آهن. (1) رگ ويد (2) اشتر ويد (3) يجر ويد (4) سامر ويد هندو ڌرم سان لاڳاپيل هڪ وگياني/دانشور رامانج يارهين صدي عيسوي ۾ ٿي گذريو آهي. جنهن وپشنو روايت جي پيروي ڪندي ويدانت جي اصول جي ترجماني ڪئي ۽ هن جي مطابق ڪُل ڪائنات ذات خداوندي سان گڏ هڪ جسم جي حيثيت رکي ٿي. هيءُ خيال تصوف جي وحدت الوجود وانگيان آهي پر وحدت الوجود ۾ خدا جي ذات جسم نه رکندڙ ۽ سمجهه کان مٿاهين آهي.

درج آهي. (هندن جا چار مقدس ڪتاب آهن جن کي چارويد سڏبو آهي) اپنشدن جي تعليم چٽيءَ طرح وحدانيت واري آهي. بعد ۾ ان جي مختلف تعبيرن سبب ان ۾ تضاد پيدا ٿي ويا آهن. ” (صفحو 258)

“ادويت۔ وحدت الوجود، جنهن جي تعليم شنڪر ڏني آهي سا تمام قديم آهي. نظرياتي پاسي جي لحاظ کان ان جون مکيه خصوصيتون هي آهن. (1) بنيادي ۽ آخري حقيقت طور برهما جو تصور (2) مايا جي نظريه ۾ اعتقاد (3) جاندار يعني جيو ۽ برهما جي هڪجهڙائي (4) نرواڻ يا نجات جو تصور جنهن مطابق جيو جو برهما ۾ سمائجي وڃي. (صفحو 260)

هيءُ نڪتو اسلامي تصوف جي ذري جو ڪُل ۾ سمائجي وڃي يا قطري جو قلمزم ۾ سمائجي وڃي جي هم معنيٰ آهي ويدانتي صوفين جون مختلف نالن يا لقبن سان سڃاڻپون موجود آهن. جيئن ته يوگي يا جوگي، سامي، اڌوتيا، لانگوٽيا ڪاپڙي، ڪن ڪت ڪاپڙي وغيره.

ڊاڪٽر سيد حامد حسين پنهنجي ڪتاب “هندو ڌرم جو فلسفو ۽ معاشرتي نظام” جنهن جو سنڌي ترجمو ڊاڪٽر پشپا موهن لال پوترائي ڪيو آهي ۽ اهو ڪتاب سال 2011 ۾ ساهت چتر پبليڪيشن حيدرآباد ڇپرايو آهي. انهيءَ جي صفحي 51 تي موجود هيءَ لکت مٿي ذڪر ڪيل حقيقت کي وڌيڪ واضح ڪري ٿي.

“شنڪر جو خيال آهي ته منطقي ماڻهو جهڙي طرح داخليت ۽ خارجيت جي باري ۾ انهن کي ٻه مختلف پهلو سمجهي ڳالهائيندا آهن اهو آخر نه آهي. وٽن ٻنهي جو اصل هڪ آهي. هن جي نظرئي مطابق ٻنهي جي حقيقت هڪ ئي آهي. ظاهر ۽ باطن روح جائي ٻه پهلو آهن. اندروني حقيقت ۽ ظاهري ڏيک “برهم” کان جدا گانه ڪو وجود نه ٿا رکن.

چرچ سڏبو آهي ۽ مذهبي تعليم ڏيندڙ رسمن، رواجن کي ادا ڪندڙ پادري سڏبا آهن جن جو مستيسزم سان ڪو به تعلق نه هوندو آهي، جهڙي طرح اسلام جي شرعي اصولن تي زور ڏيڻ وارا مٿان، مولوي يا عالم دين سڏبا آهن پر اهي صوفي نه هوندا آهن. عيسائي راهب ۽ راهبائون (Nuns) شادي به نه ڪندا آهن ۽ سڄو وقت روحاني رياضتن ۾ گذاريندا آهن. هنن جي عقيدتي مطابق حق تائين رسائي فقط روحاني يا اندر اجارڻ سان ممڪن آهي. اهو عنصر ڪنهن حد تائين تصوف ۾ به موجود آهي.

نو فلاطونيت [Neo-Platonism]

هيءُ ڪو الهامي فڪر نه آهي پر انساني سوچ ۽ فلسفي جي هڪ شاخ آهي. هن نظريي جو وڏو پرچارڪ فلاطينوس (270-206ع) هئو. جنهن جو تعلق مصر سان هئو هن جي جنم ڀومي مصر جو شهر لائڪو پولس هئو. هن جا وڏا اصل نسل جي لحاظ کان رومي (Romans) هئا. هو ڊگهي عرصي تائين اسڪندريه شهر ۾ امونيس ساڪاس جي صحبت ۾ رهيو ۽ عام خيال اهو آهي ته نوفلاطونيت جو پهريون استاد اهو هئو. فلاطينوس ايران ۾ به قيام پذير رهيو جتي هن ايراني ۽ هندي فلسفن جو اڀياس ڪيو هن جي فڪري تاجي پيٽي ۾ يونان جي ماده پسند فيلسوف صفراط جو رنگ به نظر اچي ٿو ته افلاطون جي تصويريت پسندي به سڄي ٿي انهن گڏيل اثرن سبب هن جي فڪر ۾ تصوف به موجود ملي ٿو جنهن جو اثر اڳتي هلي وحدت الوجودي صوفي ابن عربي وٽ به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هن جي نوفلاطونيت ۾ به ڪائنات جي اڪائي يا وحدت موجود آهي.

تصوف يا صوفي ازم: مٿي بيان ڪيل تاريخي پس منظر جي حوالي سان اسان انهي نتيجي تي پهچي سگهون ٿا ته اسلامي تصوف جي تشڪيل ۾ مذڪوره بالا نقطه نظرن به پنهنجو اثر وڌو آهي تصوف لفظ جي بڻ بڻياد يا ماخذ متعلق مختلف رايا رهيا آهن جيڪي هن ريت آهن. هيءُ لفظ ”صوف“ يعني ان يا پشم مان نڪتل آهي جنهن مان ٺهيل لباس

مستيسزم: Mysticism

عيسائيت هڪ آفاقي مذهب طور سمجهيو ويندڙ فڪري نظام آهي جيڪو حضرت عيسيٰ سان منسوب آهي. چيو وڃي ٿو ته اڄ کان ٻه هزار سورهن سال اڳ بيت المقدس ۾ حضرت عيسيٰ جو جنم ٿيو. هيءُ اهو دور هئو جڏهن يهوديت هن خطي ۾ سگهاري مذهب طور موجود هئي ۽ رومي سلطنت پاران هن ايراضي کي ڪنٽرول ۾ رکڻ لاءِ گورنر به مقرر هئو. يسوع مسيح جي تعليمات کان يهودي خائف هئا ۽ هنن رومي حڪمرانن کي ورغلائي حضرت عيسيٰ کي صليب تي چڙهايو. حضرت عيسيٰ جي تعليم انجيل مقدس ۾ موجود آهي. عيسائيت جي شرعي اصولن سان گڏ ان ۾ مستيسزم (تصوف) جو پهلو به موجود آهي جنهن مطابق فرد پنهنجي انا کي فنا ڪري پنهنجي روحاني سگه سان نه رڳو سڌي طرح حق تائين رسائي حاصل ڪري سگهي ٿو پر حق (خدا) ۾ پاڻ سمائي سگهي ٿو جنهن لاءِ هن کي ڪنهن به وسيلي جي ڪا به ضرورت نه آهي. هن نقطه نظر جي حامين کي Mystic يعني صوفي سڏجي ٿو. انهيءَ نقطه نظر کي مصر جي ڏاهي فلاطينوس پنهنجي فلسفي ”نيو افلاطونيت“ ۾ به بيان ڪيو آهي جنهن جو اڳيان انهي عنوان هيٺ ذڪر ڪيو ويندو. عيسائين کي عام طرح تثليث پرست يعني ٽن الهائياتي قوتن جو مڃيندڙ چيو وڃي ٿو ۽ ساڳئي ريت هندو ڌرم ۾ به ٽمورتي جو تصور موجود آهي. عيسائي دنيا ۾ ٻه وڏا مذهبي فرقا آهن. (1) پراڻو پسند Catholic ۽ (2) پروٽيٽنٽ جنهن جو وڏو مبلغ مارتن لوٿر هئو.

عيسائي صوفين ۾ ڪن دنيا کي ترڪ ڪري رهبانيت جي راهه ايئن اختيار ڪئي جيئن هندو ڌرم جي يوگين يا جوگين ڪئي هئي. مسلمان صوفين مان به ڪن ترڪ دنيا کي صحيح سمجهيو پر اڪثر صوفياءَ ڪرام اهڙي خيال کان پاسيرا رهيا. عيسائين جي عبادتگاهه کي

۽ محدود سوچ جي هڪ هتي Monopoly قائم رکڻ تي بحد آهي جنهن ڪري وسيع النظري ۽ وسيع المشربي جي هو قريبن ئي نه اچي سگهي آهي جڏهن ته صوفيءَ جو تنگ نظري ۽ تنگدليءَ جي گهٽيءَ مان ئي گذر نه ٿيو آهي. انهيءَ ڪارڻ ئي اسان تصوف کي هڪ تحريڪ سان تعبير ڪندي سمجهون ٿا ته انهيءَ تعليم سبب فڪري تبديلي آڻي سگهجي ٿي ۽ ماڻهن مان آئون پڻ خود غرضي، مفاد پرستي، مال ميٽڙ جو هوس ۽ نظرياتي طرح تنگ نظري کي ختم ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ کان پوءِ ئي عالمگير برادري، عالمي امن ۽ انسان دوستيءَ جون هيرون گهلي سگهن ٿيون. هتي وري هيءَ به سوال پيدا ٿئي ٿو ته جيستائين سماج ۾ طبقاتي تضاد موجود رهندا تيستائين مٿي ذڪر ڪيل مقصد حاصل نه ٿي سگهندو. بلاشبہ اها ڳالهه ڪافي وڌندار آهي پر طبقاتي تضادن کي ختم ڪرڻ لاءِ دنيا ۾ سماجواڊي جي نعري هيٺ هيستائين جيڪي انقلاب آيا آهن. ڇا انهن انقلابن طبقاتي تضادن کي جبر ذريعي ختم ڪرڻ ۾ ڪا سوڀ ماڻي ورتي آهي؟ جيڪڏهن انهيءَ سوال جو جواب نه ۾ آهي ته پوءِ ساڃاهه وندن کي سوچڻو ۽ ويچارڻو پوندو ته دنيا کي ڪنهن نئين فڪري نظام جي ضرورت آهي. تصوف جي تحريڪ هڪ اهڙي انساني ڪوشش آهي جنهن جهڙيون ڪوششون انساني تاريخ جو حصو رهيون آهن لهنذا، تنگ نظري، اسهپ، جبريت ۽ دهشتگردي جي موجوده ماحول ۾ تصوف جي تحريڪ هڪ بي ضرر ڪوشش ضرور آهي ۽ ان ۾ ڪنهن مثبت نئين سوچ جو وهڪرو به شامل ٿي سگهي ٿو.

اها به حقيقت آهي ته خانقاهي تصوف اصل تعليم جي سلسلي کي قائم نه رکيو ويو آهي. انهيءَ ڪري تصوف جو اهو تقدس نه رهيو آهي ۽ نه انهن مان سماجي زندگيءَ ۾ ڪو لاپ پيو آهي جنهن جي ذميواري نظريه تصوف تي نه پر ان ماڻهن تي عائد ٿئي ٿي جيڪي ان جا نام نهاد نمائندا بڻيا ويٺا آهن.

عيسائي صوفي يا اڳيان فيلسوف پائيندا هئا ۽ مسلمان صوفين به ساڳيو لباس پهريو شروع ڪيو ته انهن کي صوفي سڏيو ويو. سندن نظريه حيات کي تصوف چيو ويو. ٻي خيال مطابق لفظ ”تصوف“ صفا يعني اندر جي اوجر مان ورتل آهي. ڪن ليکڪن هن لفظ جو ماخذ سوفيا (Sophia) يعني ڄاڻ کي قرار ڏنو آهي. اهڙي طرح تصوف جي ماخذن متعلق ڪافي ٻيا به رايا موجود آهن.

تصوف جا ٻه مشهور عقيدا آهن. (1) وحدت الوجود (2) وحدت الشهود. وحدت الوجود جو سڀ کان وڏو مبلغ ابن عربي ليکيو وڃي ٿو جنهن جي خيال مطابق هن ڪائنات ۾ ڌرتي نه پر هيڪڙائي آهي. ايتريقدر جو خالق ۽ مخلوق جو به ڪو فرق نه آهي. لطيف سائين انهي نقطه نظر کي هن ريت بيان ڪيو آهي.

عاشق چؤ مَر اُن کي، مَر ڪي چؤ معشوق،
خالق چؤ مَر خامرُ ٿون، مَر ڪي چؤ مخلوق،
سلج تنهن سلوڪ، جو ناقصنا نڱيو.

وحدت الشهود جو مبلغ مجدد الف ثاني کي ليکيو وڃي ٿو جنهن جي خيال مطابق ڪائنات ۾ اڪائي نه آهي ۽ پوري ڪائنات خالق جو عڪس آهي ۽ اهڙي طرح خالق ۽ مخلوق الڳ الڳ وجود آهن.

وحدت الوجودي صوفين کي ظاهر پرست عالمن ۽ مفتين هٿان وڏا عذاب پوڳڻا پيا جن جو مثال فريد الدين عطار شمس تبريزي، حسين بن منصور حلاج، سرمد شهيد وغيره آهن.

جديد طبيعيات (فزڪس) به هن نتيجي تي پهتي آهي ته ڪائنات ۾ اڪائي ۽ وحدت ڪار فرما آهي. جسم ۽ روح يا مادو ۽ توانائي الڳ الڳ وجود نٿا رکن.

مون تصوف کي هڪ تحريڪ سان انهيءَ ڪري تعبير ڪيو آهي جو آئون سمجهان ٿو ته تصوف جي غير لچڪدار ۽ غير منطقي رويي خلاف هڪ پرپور رد عمل آهي. ملائيت مذهب اسلام ۾ سندس مخصوص

تصوف جا عناصر عيسائيت ۾ به ملن ٿا ته هندو ڌرم ۾ به عيسائيت ۾ ان کي Mysticism ۽ هندو ڌرم ۾ ان کي ويدانيت چئجي ٿو. اسلام يا مسلمانن ۾ انهيءَ کي تصوف جو نالو ڏنو ويو آهي. لفظ تصوف جي معنيٰ جي سلسلي ۾ مختلف رايا آهن. هڪڙي رائي اها آهي ته هيءُ لفظ "صوف" مان نڪتل آهي. صوف هڪ خاص قسم جو ڪپڙو آهي جيڪو ان يا پشم مان ٺهيل هوندو آهي. هن ڪپڙي مان ٺهيل جُبي نما ڪپڙا عيسائي راهب پهريندا هئا ۽ انهن کي ڏسي مسلمان صوفي به اهڙا ڪپڙا پهرڻ لڳا. انهيءَ ڪري کين صوفي ۽ سندن مسلڪ کي تصوف سڏيو ويو. ٻيو خيال هيءُ آهي ته لفظ تصوف "صفا" مان نڪتل آهي جنهن جو مفهوم آهي اندر يا من جي صفائي يا پاڪيزگي جيئن لطيف سائين پنهنجي شاعريءَ ۾ چيو آهي.

صوفيءَ صاف ڪيو ڏوئي ورق وجود جو
تھان پوءِ تھو جيئري پسڻ پرينءَ جو

--

صوفي لاکوفي، ڪو نه پائڻس ڪير،
منجهان ئي منجهه وڙهي پڌر ناهيس پير،
جنين ساڻس وير، ٿئي تنين جو واهرو.
(سريمن ڪلياڻ)

مسلمانن ۾ مفڪرن ۽ عالمن جو هڪ گروهه اخوان الصفا جي نالي سان مشهور آهي. انهن جي مشرق ۾ اها حيثيت هئي جيڪا مغرب ۾ فرانس جي قاموسي دانشورن encyclopaedist جي هئي پر اخوان الصفاء جو تصوف واري قطار ۾ شمار ٿيو ٿئي.

تصوف لفظ بابت ٽيون خيال اهو آهي ته هن لفظ جو بڻ بنياد يوناني لفظ صوفيا (Sophia) آهي جنهن جي معنيٰ آهي ڄاڻ يا ڏاهپ، هن لفظ مان ئي ٻيو لفظ فلاسافي (Philosophy) ٺهيل آهي جنهن جي

تصوف هڪ تحريڪ

ننڍي کنڊ ۾ ڪيترائي ننڍا ۽ وڏا ملڪ اچي وڃن ٿا جن ۾ ويدانت کان وٺي تصوف تائين ڪيترائي غير مسلمان ۽ مسلمان صوفي وڏي ناماچاري جا مالڪ رهيا آهن ۽ انهن جي تعليم صدين جي سفر بعد به عام ماڻهن جي ذهنن ۽ ضميرن جو حصو رهندي آئي آهي. هن تحريڪ تي ٻن طرفن کان وار ٿيندا رهيا آهن، هڪ پاسي تصوف جي راهه تي هلندي صوفي بزرگن شمس تبريزي، حسين بن منصور حلاج سرمد شهيد، فريد الدين عطار ۽ صوفي شاهه عنايت شهادتون ماڻي چڪا آهن ته ٻي طرف ڪاٻي ڌر سڏائيندڙ مارڪسوادي هن تحريڪ کي ترڪ دنيا ۽ مادي حقيقتن جي ابتڙ قرار ڏيئي رد ڪندا رهيا آهن. مارڪسوادي هن تحريڪ کي خيال پرستي Idealism جي دائري ۾ آڻين ٿا ۽ خالص ماده پرستيءَ جو درس ڏين ٿا. فلسفي ۽ منطق جي دنيا ۾ تصوريت ۽ ماديت جو ٽڪراءُ ڪا نئين ڳالهه نه آهي. هن نئين دور ۾ دنيا کي هڪ اهڙي فلسفه حيات جي ضرورت آهي جيڪو انسان کي دنيا ۾ رهي دنياڌاري نپائڻ سان گڏ پنهنجي اندر کي اجاڙڻ ۽ شعوري طرح رضاڪارائي نموني جيئڻ جي تعليم ڏي جنهن جي هڪ جهلڪ اسان کي صوفي شاهه عنايت شهيد واري طريقه زندگي ۾ ملي ٿي ۽ انهيءَ نقط نظر کي وسعت ڏيئي انسان ذات لاءِ هڪ نئين واٽ ٺاهي سگهجي ٿي. افسوس اهو آهي ته صوفي شاهه عنايت شهيد جي تعليمات تي ڪوبه خاطر خواهه ڪم نه ٿيو آهي ۽ ان جي فڪري جوهر تائين رسائي حاصل نه ڪئي وئي آهي. هن جي پرستارن مان هڪڙن کيس خانقاهه تائين محدود ڪري ڇڏيو آهي ته ٻين کيس "ڪيڙي سو ڪائي" جي هٿرادي نعري تحت سوشلسٽ ۽ مارڪسوادي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

هن نقطه نظر مطابق سڄي انسان ذات مذهبي، ذرمي، نسلي، خانداني، لساني، قبيلائي ۽ قومي فرق بنان هڪ وحدت آهي ۽ اهڙي طرح ڪائنات جو هر ذرو هڪ اڪائي ۾ سمايل آهي. انهيءَ ڪري تصوف عالمگير محبت ۽ پاڻي جو پيغام ڏيئي دوئي/دوڳلاپڻ کي ڏوئي ڇڏڻ جي تلقين ڪري ٿو. هيءَ هڪ اهڙي فڪري تحريڪ آهي جيڪا انسان ۾ رضاڪارائي نموني جيڪو جو شعور بيدار ڪري ٿي ۽ جڏهن انسان ۾ اهڙي شعوري پختگي پيدا ٿي ويندي ته پوءِ ڪير به ڪنهن جو استحصال نه ڪندو، ڪير به جارح نه رهندو، ڪير به امن عالم جو دشمن نه بڻبو. هيءَ اها منزل هوندي جتي ڪير به ڪنهن پي ماڻهوءَ جو ويرِي نه بڻبو. لطيف سائين چواڻي:

پاڻي کان ڪمان ۾، ميان مارمَ مون،
مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي توکي لڳي

تصوف جي جديد دور جي تقاضائن مطابق جيڪڏهن تشريح کي سمجهڻو آهي ته علامه آءِ آءِ قاضي ۽ سائين جي ايم سيد جي ڪتابن جو اڀياس پڙهندڙن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿي سگهي ٿو. تصوف بلاشبہ هڪ خاموش پر پرپور تحريڪ آهي جنهن جي وسيلي بنا ڪنهن جبر جي هڪ اهڙو سماج اڏي سگهجي ٿو جنهن جو خواب ۽ تصور افلاطون کان وٺي ڪارل مارڪس ڪنهن نه ڪنهن انداز ۾ پيش ڪيو آهي. اهو سماج هڪ ڪتنب جي توسيع ٿيل شڪل ۾ جلوه گر ٿيندو ۽ وليم ورڊس ورٿ کي جنهن ويڃايل جنت (فردوس گم گشتت Resides lust جي تلاش رهي سا ڌرتيءَ تي ملي ويندي.

تصوف کي صحيح زاويه کان پرکڻ ۽ سمجهڻ لاءِ علامه آءِ آءِ قاضي جا ڪتاب ”صوفي لاکوفي“، ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ ۽ سائين جي. ايم. سيد ڏانهن لکيل خطن جو مجموعو ”ساهڙ جا سينگار“ پڙهي

معني آهي ڏاهپ سان پيار Love for wisdom مٿي ذڪر ڪيل تنهي معنائن مان ٻيو نمبر معنيٰ وڌيڪ حقيقت جي قريب لڳي ٿي. هونئن ته ڪن محققن جي خيال مطابق تصوف جو چيڙو حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه سان وڃي ملي ٿو پر صوفياءَ ڪرام ۽ اسڪالر ان جي باقاعده ابتداءً محي الدين ابن عربي کان ڪن ٿا. نصوف جا ٻه مکيه مڪاتيب فڪر آهن. (1) وحدت الوجودي جنهن جي نمائندگي ابن عربي ڪري ٿو ۽ (2) وحدت الشهودي جن جي نمائندگي مجدد الف ثاني ڪري ٿو. پهرئين نقطه نظر مطابق هيءَ پوري پر ڪرتي يعني ڪائنات هڪ ايڪو آهي جنهن ۾ بظاهر نظر ايندڙ ڪثرت جو اصل ۽ جوهر وحدت ئي آهي. جيئن لطيف سائين چيو.

وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هيڪڙو وائي بي مَ بل،
هو هلاچو هل، بالله سنڌو سڄڻين.

جڏهن ته بي نقطه نظر مطابق خالق ۽ مخلوق ٻه الڳ الڳ وجود آهن. مخلوق فاني ۽ خالق لافاني آهي. مخلوق محدود ۽ خالق لامحدود آهي پر وحدت الوجودي صوفي هم اوست (يعني سڀ ڪجهه هو آهي) جا قائل آهن ته ”وحدت الشهودي صوفي ۽ هم از او است“ (يعني سڀ ڪجهه هن وٽان آهي) جا قائل آهن. لطيف سائين وحدت الوجودي صوفي هئڻ ڪري چوي ٿو:

عاشق چو ۾ اُن کي، مَ ڪي چو ۾ معشوق،
خالق چو ۾ خام ٿون، مَ ڪي چو ۾ مخلوق،
سلج تنهن سلوڪ، جو ناقصنا ٺڳيو.

يا

پڙاڏو سو سڏ، وَر وائيءَ جو جي لهين،
هئا اڳهين گڏ، ٻڌڻ ۾ به ٿيا.

صوفياڻا مسلڪ يا طريقا

خواجہ معين الدين چشتيءَ چيو هو، ”ولي اهو آهي جيڪو نہ جمع ڪري، نہ طمع ڪري نہ منع ڪري“ لطيف سائين چيو:

ڏني ڏکوبا، اڻ ڏني راضي ٿيا،
صوفي تي ٿيا، جيئن ڪين ڪنڀائون پاڻ سين.

اسان اڳ بہ انهيءَ ڳالهه جي نشاندهي ڪئي آهي تہ تصوف هڪ اهڙي تحريڪ آهي جيڪا مذهبي ۽ ڌرمي پيد پاوَ کان مٿاهين ٿي هر قسم جي ظلم، ستم ۽ جبر جي ننڍا ڪري ٿي ۽ مذهب جي نالي تي انتها پسندي ۽ بنياد پرستي خلاف نعره حق بلند ڪري ٿي ۽ انسانن جي اندر جي اوجر جي تعليم ڏي ٿي تہ جيئن شعوري يا روحاني ارتقاد ذريعي انسانن جو catharsis ٿئي ۽ هنن ۾ پائيداري سان رضاڪارائي نموني جيئڻ جي روش ۽ سوچ پختي ٿئي. شاهه عنايت شهيد ان سلسلي ۾ هڪ ڪٽنب يا ڪميون جي صورت ۾ رهڻ لاءِ عملي قدم ڪنيا جنهن ڪري سڀ وڌيڪ، جاگيردار ۽ حڪمران هن جا ويڙهي بڻجي هڪ ٿي بيٺا تہ جيئن اها ڪميون انداز واري تحريڪ زور نہ وٺي سگهي. لطيف سائين بہ اهڙي مثالي سماج لاءِ هيئن چيو هئو.

نڪا جھل نہ ڀل، نڪو رائر ڏيهہ ۾،
آڻيو وجهن آهرين، روڙيو رتا گل،
مارو پاڻ امل، مليون، مَرڪڙو

(سرمارئي)

سگهجن ٿا ۽ سائين جي. ايم سيد جا ڪتاب ”خطبات سيد“، ”جيئن ڏٺو آهي مون“، ”سنڌيءَ جي ساڃاهه“ پڙهڻ ۽ پروڙڻ جهڙا آهن.

سنڌ ۽ هند ۾ تصوف ۽ ويدانت جا عنصر پاڻ ۾ اهڙا رلي ملي ويا آهن جو انهن کي هڪ ٻئي کان ڌار نٿو ڪري سگهجي. ڀڳت ڪبير هجي يا شاهه باهو، خواجہ معين الدين چشتي هجي يا ميران بائي، لطيف ۽ سچل هجن يا سامي، سڀ هڪڙي ئي پنڌ جا پانڊيٽڙا آهن ۽ سڀني وٽ سڄي انسان ذات هڪ جسم وانگيان آهن، جنهن جي هڪ عضوي کي پهتل اهڃ سڄو جسم محسوس ڪري ٿو. تصوف جي تحريڪ در حقيقت ملائيت خلاف مزاحمت جي هڪ تحريڪ آهي جيڪا انسان کي تنگ نظري ۽ تنگ دلي کان دور ڪري ان ۾ سهڻ ۽ ساڃاهه سان گڏ باهمي احترام، آدميت جي عظمت، سڄي عالم جي امن ۽ آسودگي واسطي ذهنن جي صفائي ۽ آبياري جي تحريڪ آهي. هن تحريڪ جو مقصد ۽ منشور فقط روحاني رازن کي پروڙڻ، خانقائن کي آباد ڪرڻ، عبادتن ۽ رياضتن ۾ وقت ڪپائڻ نہ آهي. هن تحريڪ جو مقصد جاهليت ۽ جبر جو خاتمو ۽ انسان کي حقيقي معنيٰ ۾ انسان بڻائڻ آهي ۽ هر قسم جي انتها پسندي، دهشتگردي ۽ نفرتن کي نابود ڪرڻ آهي.

لفظ رائر جي معنيٰ آهي محصول يعني جتي شين تي ڪو به محصول نه آهي)

علم تصوف جو تعلق شريعت کان مٿي ٿي طريقت اختيار ڪري پوءِ حقيقت تائين رسائي حاصل ڪرڻ آهي جنهن کي معرفت جونالو ڏنو ويو آهي. معرفت تائين پهچڻ لاءِ مختلف منزلون طئي ڪرڻيون پونديون آهن جيڪي هي آهن (1) عالم ناسوت (2) عالم ملكوت (3) عالم جبروت (4) عالم لاهوت ۽ (5) عالم هاهوت. اها اها منزل آهي جتي قطرو قلزم (سمنڊ) سان ملي وڃي ٿو. مٿيون منزلون الڳ الڳ صفتون رکن ٿيون جن کي پرڪڻ ۽ پروڙڻ لاءِ وڏي اڀياس ۽ غور و فڪر جي ضرورت آهي. تصوف ۾ به حقيقت شناسي لاءِ ڳوڙهي ويچار يعني Meditation جي گهرج آهي. مغربي فيلسوف برٽرينڊرسل چوي ٿو ته، ” دنيا ۾ ڏکڻي ۾ ڏکيو ڪم سوچڻ ۽ ويچارڻ آهي. اهو ڪم ائين آهي جيئن رڪ جاچڻا چٻاڙڻ“ اها بي ڳالهه آهي ته اسان ماڻهن انهيءَ ڪم طرف ڪو ڌيان نه ڏنو آهي ۽ اسان جا حواس شين ۽ وارتائن جي صرف متاچري کي چڙهي گذري وڃن ٿا انهي سطحيت پسندي جي ڪري اسان شين جو محض عام ۽ سطحي ادراڪ ڪندي رهجي وڃون ٿا ۽ ڪنهن غواص جيئن ٿي ڏيئي معرفت جاموتي نٿا ميڙي سگهون پر ڪنارن تي اڇلايل سپن ۽ ڪوڏن ميڙڻ تائين محدود رهجي وڃون. سوچ ۽ فڪر بدران لفظي تڪرارن ۾ ئي الجھيل رهون ٿا ۽ انمول جوهر اسان جي پهچ کان پراهون رهي ٿو. جيئن سچل سرمست چيو:

”اڪران دي وچ جوئي آڙيا، عشقدي چاڙهي مور نه چڙهيا

اهو ئي سبب آهي جو لطيف سائين عشق کي وڌيڪ اهميت ڏني

آهي ۽ چوي ٿو.

روزا نمازون ايءُ پڻ چڱو ڪم

اوه ڪي پيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ کي

عامياني سوچ رکندڙ ماڻهوءَ ۽ ڳوڙهي سوچ رکندڙ ماڻهوءَ کي اسان

آسان نموني هن مثال سان سمجهي سگهون ٿا ته هزارين ۽ لکين ماڻهن وٽن مان ڦٽن تي ڌرتيءَ تي ڪندي ڏٺو هوندو پر ڪنهن به ڦٽن جي هيٺ ڪرڻ واري اسرار تي غور نه ڪيو هوندو پر جڏهن باغ ۾ بينچ تي ويٺل نيوٽن اڳيان هڪ صوف تاريءَ مان ٿٽي سندس اڳيان اچي ڪريو ته هن جي ذهن ۾ هيءُ سوال اُڀريو ته اهو صوف تاريءَ کان الڳ ٿيڻ بعد هوا ۾ لٽڪيل ڇو نه رهيو، مٿي ڇو نه ويو ۽ زمين تي ڇو اچي ڪريو. هو وڏي ويچار ۾ پئجي ويو ۽ پوءِ مختلف وزن واريون شيون مٿان کان اڇلائي تجربا ڪيائين ۽ انهن جي نتيجي ۾ ڪشش ثقل Law of gravity جي ٿيوري جنم ورتو. عام ماڻهو ٿيڻ سولو آهي پر نيوٽن بچڻ ڏکيو آهي. اهو ساڳيو ڪليو شرعي عالمن ۽ طريقت جي صاحبن تي لاڳو ڪبو ته اهي اسان کي ڌار ڌار صفن ۾ بيٺل نظر ايندا يعني هڪڙيون عام سطح بين نگاهون ته ٻيون اندر ۾ جهاتي پائي ويندڙ نگاهون جن لاءِ لطيف سائين چيو.

وچين ڇو وٽڪار هت نه ڳولين هوت ڪي،

لڪو ڪين لطيف چئي ٻاروڇو ٻي پار

نائِي نيٺ نهار تو ۾ ديرو دوست جو.

يا

مونا طور سينا، سندا سناسين،

پورب ڪنيو نه پاڻ سين، بود بيراڳين،

ردا آهي راز جي، اوچڻ آديسين،

قربُ ڪا پڙين، نهن چوئيءَ سئين ڍڪيو

جيڪا تجلي روايت مطابق حضرت موسيٰ کي طور سينا جبل تي

نظر آئي سا فڪر ۾ فنا سامين / صوفين کي پنهنجي مونن يعني گوڏن ۾

ڪنڌ وجهي پسڻ ۾ اچي ٿي. انهيءَ مان اهو اسرار ظاهر ٿئي ٿو ته اها

ڪنهن خارجي يا ماورائي قوت جي جلوه گري نه پر خود انسان جي اندر ۾

نگاهن جو مرڪز بڻجي ويو ۽ سندس قتل جو مطالبو به ڪيو ويو ۽ نتيجتاً کيس شام ملڪ ۾ قيد رکيو ويو ۽ هن 587ھ (1191ع) ۾ وفات ڪئي. هن جي قيد دوران وفات هڪ معمو بڻجي ويئي پر غالب امڪان اهو ٿو ڏسجي ته هن کي قتل ڪيو ويو هو انهيءَ ڪري هو مقتول به سڏيو ويو. چيو وڃي ٿو ته وفات وقت سندس ڄمار 38 سال هئي ۽ هن انهي مختصر عرصي دوران دين الاهي، فلسفي ۽ تصوف تي فارسيءَ ۽ عربي ۾ شاندار ڪتاب لکيا جيڪي اڄ به سلامت آهن جن ۾ تلويجات، مقاومات، مقارعات ۽ حڪمت اشراق اهم ليکجن ٿا ۽ ٻيا مختصر رسالا به عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهن. هن جي تعليم جو اهم جزو تصوف آهي.

2- قادري طريقو يا قادريه:

هن مسلڪ يا طريقي جو باني شيخ عبدالقادر جيلاني سڏجي ٿو. هن جو جنم ضلع جيلان يا گيلان جي شهر نائف ۾ ٿيو ۽ سندس وفات 1166ع ڌاري ٿي. هيءُ دنياوي علمن سان گڏ روحاني رمزن جو به وڏو ڄاڻو هو ۽ سندس طريقو به ابن عربي جي وحدت الوجودي فلسفي يا فڪر وارو آهي. روايت آهي ته هو بغداد (عراق) جي صوفياءَ ڪرام سان ملاقات لاءِ جڏهن بغداد پهتو ته اُتي موجود صوفين کيس پاڻيءَ سان تمٽار هڪ پيالو موڪليو جنهن جو مطلب هئو ته بغداد اڳ ۾ ئي صوفياءَ ڪرام سان ڀريو پيو آهي پر شيخ عبدالقادر جيلاني انهي پيالي ۾ ڀريل پاڻيءَ مٿان گلاب جو گل رکي پيالو انهن ڏانهن واپس موڪلي ڏنو. چون ٿا انهيءَ ڪري ئي شيخ عبدالقادر جيلاني کي ”بغداد جو گلاب“ وارو لقب نصيب ٿيو. تصوف جي حوالي سان سندس مشهور ڪتاب جو نالو آهي. غنيت اطلبين سنڌ ۾ هن سلسلي جا ڪافي صوفياءَ ڪرام ٿي گذريا آهن جن مان لعل شهباز قلندر شاهه عبدالڪريم بلڙي وارو شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست، بيدل بيوس بيڪس، شاهه عنايت شهيد، مخدوم محمد معين ۽ ٻيا شامل آهن. مخدوم محمد معين الطيف سائين جو ويجهو

موجود بي پناه قوتن جي جلوه نمائي آهي. انسان جو ذهن/دماغ چيو وڃي ٿو (سائنسي طرح) ته هڪ ارب کان وڌيڪ خالي جيو گهرڙن (living cells) جو مجموعو آهي جيڪو خود پنهنجي اندر ۾ هڪ وسيع ڪائنات سمايو وينو آهي ۽ جنهن جي تحت الشعور (Sub conscious) مان اهڙا اهڙا ڪرشنا نروار ٿين ٿا جيڪي خود انسان کي حيرت ۾ وجهيو ڇڏين.

تصوف جي دنيا ۾ هيٺيان مشهور ۽ معروف مسلڪ يا طريقا شمار ڪيا وڃن ٿا ۽ صوفين جو انهن مان ڪنهن نه ڪنهن سان لاڳاپو آهي. (1) سهروردي طريقو جنهن کي سهرورديه سڏجي ٿو (2) قادري طريقو جيڪو قادريه سڏجي ٿو (3) چشتي طريقو جيڪو چشتيه سڏجي ٿو (6) نقشبندي طريقو جيڪو نقشبنديه سڏجي ٿو. مٿين مسلڪن ۽ طريقن کان علاوه اوبسي طريقو، بلاولي طريقو به انهن مسلڪن ۾ اضافي طور ڳڻي سگهجن ٿا.

1- سهروردي طريقو:

هن مسلڪ يا طريقي جو باني شهاب الدين يحييٰ بن حبش ابن اميرڪ سهروردي هئو جنهن کي بعض اوقات مقتول سڏي ياد ڪيو وڃي ٿو تڏهن به عام طرح هو ”شيخ اشراق“ جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو. ياد رهي ته اشراقي فيلسوف هڪ الڳ گروهه جي حيثيت سان به سڃاتا وڃن ٿا ۽ اشراقيت، فلسفي جو هڪ مڪتب فڪر آهي. سهروردي جي مڪتب جو فلسفه الهي theosophy درجي بدرجي ابن سينا جي فلسفي ۽ ٻي طرف ابن عربي جي عرفاني نظرين ۾ گاڏڙ جي ويو. سهروردي جو جنم ايران جي شهر زنجان جي ويجهو هڪ ڳوٺ ۾ 1153ع ڌاري ٿيو. هو پنهنجي بيباڪ روش ۽ ڪمال استدلال ڪري شرعي عالمن جي دشمن

4- نقشبندي طريقي

هن طريقي سان تعلق رکندڙن کي آقا يا استاد چئبو آهي. هڪ ليکڪ ادريس شاهه پنهنجي ڪتاب The way of the sufi ۾ نقشبندي طريقي يا مسلڪ بابت هن ريت احوال ڏنو آهي.

“خواجہ بهاءُ الدين نقشبندي وفات 1389ع هن مڪتب فڪر جو تمام وڏو اڳواڻ آهي. هن جي وفات بعد اهو سلسلو نقشبندي يعني “نقش چتیندڙ” يا “بڙائن/نقش چتر جا استاد” ليکيا وڃن ٿا. هن بابا السماسي وٽ تعليم حاصل ڪئي ۽ تصوف طرف آيو. صرف نقشبندي شيخ / اڳواڻ ئي پنهنجي شاگردن کي ڪنهن به طريقي يا مسلڪ اختيار ڪرڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏيندا آهن. ڇاڪاڻ ته اهي عوام ۾ ڏيکاءُ ڏيڻ لاءِ نه ڪو خاص لباس اوڍيندا آهن ۽ نه ٻين جي توجهه ڇڪائڻ لاءِ ڪو خاص انداز اختيار ڪندا آهن. (صفحو 155)

هن ڪتاب جي صفحي 161 تي “بهاءُ الدين جا جواب” جي عنوان سان لکيل آهي ته ڪيترائي سوال پر هڪ جواب، اهو ذڪر ڪندي شيخ بهاءُ الدين چوي ٿو ته آئون شهر ۾ آيس جتي ماڻهو منهنجي چوڌاري اچي گڏ ٿيا جن پڇيو:

توهان ڪٿان آيو آهيو؟

توهان ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيو؟

ڪهڙي ساٿ ۾ سفر ڪري رهيا آهيو؟

توهان جو حسب نسب ڪهڙو آهي؟

توهان جي موروثيت ڇا آهي؟

توهان جو ورثو ڪهڙو آهي جيڪو توهان ڇڏيندا؟

ڪنهن کي توهان سمجهو ٿا؟

توهان کي ڪير سمجهي ٿو؟

دوست ۽ هم خيال رهيو. هو پهريائين مخدوم ابو القاسم نقشبندي جو شاگرد رهيو ۽ سندس تعلق نقشبندي طريقي سان هئو پر بعد ۾ اختلافن سبب مخدوم عنايت الله جو شاگرد ٿيو ۽ سندس طريقو اوسي ليکجي ٿو. هو ٺٽي ۾ شاهه عنايت شهيد جو وڏو حامي هئو. شيخ عبدالقادر جيلاني بابت سندس مريدن ڪئين من گهڙت ڪرامتون مشهور ڪري ڇڏيون آهن پر سندس تعليمات جي جوهر کي پرکڻ جي ڪوشش نه ڪئي وئي آهي. هن وٽ سماع کي عربي قول مطابق “السماع معراج الاولياءُ” جو درجو حاصل آهي ۽ راڳ ۽ رقص تي ڪا به پابندي ڪونهي.

3- چشتيه طريقي:

هن طريقي جو باني شام ملڪ جو رهواسي خواجہ ابو اسحاق چشتي هو جيڪو پنهنجي نسبي نسبت پيغمبر اسلام سان جڙيل ڄاڻائيندو هو. هن جا پوئلڳ نقشبندي سلسلي جي هڪ شاخ ڄاڻايا وڃن ٿا. “چشتي ڪميونٽي جو تعقل خراسان جي علائقي چشت سان آهي ۽ اهي پنهنجي رياضتن ۾ سماع ۽ سرود جو پرپور استعمال ڪن ٿا. اهي شهر ۾ داخل ٿيندي ئي دهل ۽ شرنائي يا بانسريءَ سان فضائن کي متحرڪ ڪري ڇڏين ٿا.

اهي چشتي به ابن عربي جي وحدت الوجودي فڪر سان تعلق رکن ٿا. هندستان ۾ خواجہ سليم چشتي، خواجہ معين الدين چشتي هن فڪر جا مهان مبلغ آهن ۽ سندن مزارن تي حواليءَ جي محفل اڪثر ٿيندي رهندي آهي. امير خسرو خواجہ معين الدين جو مريد هئو ۽ چون ٿا ته حواليءَ ۽ طبلو ۽ ستار هن جي ايجاد آهن پر تاريخ هند ۾ ستار جي ايجاد “راوڻ” سان منسوب ڄاڻائي وڃي ٿي. هيءُ سريلنڪا وارو اهو ساڳيو راوڻ آهي جيڪو سري رامچندر، سيتا ۽ راوڻ واري ڪهاڻي جو هڪ ڪردار آهي.

جڏهن ته مخدوم ابو القاسم، مخدوم محمد معين، خواجہ محمد زمان ۽ شاھ عبداللطيف تصوف جي دنيا جا نالي وارا ماڻهو هئا.

خواجہ محمد زمان سٺو شاعر به هئو ۽ سندس ڪتاب ”ملوك الكلام“ جي نالي سان شايع ٿيل آهي. جيڪو سنڌ جي ناليواري وڏي شاعر نياز همايوني ترجمو ڪيو آهي. نياز همايوني عربي ۽ فارسي ٻولين تي به مهارت رکندو هو. هن لطيف سائين جي شاعريءَ جو ڪجهه حصو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. سندس فارسيءَ مان ترجمو ڪيل ڪتاب ”تاريخي مظهر شاهجهاني سنڌين طرفان ڌارين قوتن خلاف مزاحمت ظاهر ڪري ٿو.“

مٿي ذڪر ڪيل مختلف صوفيائي مسلڪن/طريقتن جي اڳواڻن جي تعليمات مان ڪجهه اقتباس هيٺ ڏجن ٿا.

1- سهر ورديہ: شهاب الدين سهروردي

i. ”هڪ صوفيءَ دور انديشيءَ سان اهو ڄاتو ته شهر تي جلد ئي دشمن حملو ڪرڻ وارو آهي. هن پنهنجي پاڙيسريءَ سان اها ڳالهه اظهاري، جنهن محسوس ڪيو ته هو سڄو آهي پر سادو ماڻهو لڳي ٿو. انهيءَ ڪري هن کي صلاح ڏنائين ته تون برحق سڄو آهين ۽ وڃي اها حقيقت بادشاهه کي ٻڌائي پر جيڪڏهن چاهين ٿو ته بادشاهه تنهنجي ڳالهه تي اعتبار ڪري ته هنکي اهو نه ٻڌائج ته توکي قدرتي پروڙ پئي آهي پر بادشاهه کي اهو ٻڌائج ته ستارن جي علم مان اهو معلوم ٿيو آهي. پوءِ بادشاهه اعتبار ڪندو ۽ شهر تباهيءَ کان بچي ويندو. صوفي انهيءَ نموني بادشاهه کي آگاهه ڪيو ۽ اڳوات بندوبست ڪرڻ ڪري شهر واسي ايندڙ قهر کان بچي ويا.“ مطلب ته سڄي ڳالهه به ڍنگاڻتي نموني ڪجي ته بهتر.

توهان جو عقيدو ڪهڙو آهي؟
مڪمل عقيدو ڪنهن جو آهي؟

ڪير آهي جنهن جو ڪوبه عقيدو ڪونهي؟

مون کين ورائيو ”توهان کي جيڪي ڪيترا ڏسڻ ۾ اچن ٿا سي هڪ آهن. توهان کي جيڪو منجهيل يا ڏکيو ڏسڻ ۾ اچي ٿو سو سولو آهي، مڙني کي هيءُ هڪ جواب آهي. سي صوفي آهن“

صوفي لاکوفي، ڪو نه پانٿيس ڪير،
منجهان ئي منجهه وڙهي پڌر ناهيس پير،
جنين ساڻس وير، ٿئي تنين جو واهرو.
(الطيف)

سنڌ ۾ نقشبندي طريقي جو بزرگ خواجہ محمد زمان لنواري شريف، ضلع بدين وارو ليکجي ٿو جيڪو وڏي علميت جو صاحب هو. هن جي هاڪ ٻڌي شاھ عبداللطيف پڻ هن وٽ حاضر ٿيو ۽ هن کان ڪافي متاثر ٿيو ڪن دانشورن جو خيال آهي ته نقشبندي مسلڪ جو واسطو وحدت الشهود سان آهي ۽ هيءُ معاملو وڌيڪ بحث ۽ تحقيق طلب آهي. مخدوم محمد معين ٺٽوي جو پهريون استاد مخدوم ابو القاسم نقشبندي هو پر مخدوم محمد معين هن جي شاگردي ڇڏي مخدوم عنايت الله جو شاگرد ٿيو ۽ هيءُ شاھ عبداللطيف جو سٺو دوست هو ۽ هن علم حديث ۽ تصوف تي ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن. مخدوم محمد معين ۽ مخدوم ابوالقاسم جون آخري آرامگاهون مڪليءَ تي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي مزار جي ويجھو آهن. مخدوم محمد معين به لطيف سائين وانگيان سماع جو شائق هو ۽ سماع اوليائن جو معراج سڏيندو هو. سندس ڪتاب ”رساله اويسيه“ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل آهي. هي تصوف ۾ اويسيه طريقي جو بزرگ هو. مخدوم محمد هاشم صاحب شريعت عالم دين هو

شام جي وقت شيخ عبدالقادر جوابن وارو دٻو پنهنجي مريد کي ڏنو. هن چيو “جنهن به جواب ۾ لکيو آهي. گلاب” سو ترساڻو وڃي جيڪڏهن هو ڪجهه علم حاصل ڪرڻ چاهي ٿو پر جنهن ڪجهه به ڪو نه لکيو آهي يا “گلاب” کانسواءِ ٻيو ڪجهه لکيو آهي انهن کي واپس وڃڻ ڏنو وڃي.

ڪنهن شخص شيخ صاحب کان پڇيو: “ڇا مريديءَ لاءِ ڪنهن جي پرک واسطي اهڙو سطحي طريقو ضروري آهي؟
شيخ صاحب جواب ڏنو ته “مون کي جوابن جي ڄاڻ آهي پر آئون مظاهرو ٻين کي اهو سڀ ڪارڻ لاءِ ڪري رهيو آهيان ته سطحي اظهار اندر جي ڪردار جي علامت جو اظهار هوندو آهي.”

انهيءَ جو در حقيقت مطلب هيءُ آهي ته بظاهر نظر ايندڙ جو اندر جي سچائي سان تعلق هئڻ ضروري آهي. توهان جهڙا ٻاهر ڏيکاءُ ڏيو تا اندر ۾ به اهڙا هئڻ گهر جو. يعني اندر ۾ ٻاهر هڪجهڙو هئڻ گهرجي.

3- چشتيه: ابواسحاق چشتي

i. هڪ ماڻهوءَ هڪڙي پيري اُٺ کي چيو ته تون مٿاهين ڏي چڙهڻ چاهيندي يا هيٺاهين ڏانهن وڃڻ.
اُٺ ورائيو “منهنجي لاءِ مٿاهين يا هيٺاهين ڪا اهميت پري شئي نه آهي. ڳالهه آهي باري وٽ جي.”

هن مثال کي پڙهندي مون کي ذهن ۾ اها ڳالهه آئي ته ڪنهن شخص گاهه کان پڇيو توکي ڳئون ڪي يا گڏهه ته گاهه ورائيو منهنجي لاءِ ٻئي هڪجهڙا آهن ڇو جو ٻئي مون کي چرندا. فارسيءَ ۾ چوڻي آهي ته: “گاءِ رفت خر آمد، مرا اين چه سود” يعني ڳئون وٺي گڏهه آيو مون کي ڪهڙو فائدو.”

ii. پاڻي پاڻ کي صحيح ثابت ڪرڻ اصل ڏوهه کان به بدتر آهي
iii. آئون هتي انهي ڪري آهيان ته ماڻهن کي اعليٰ قسم جي ڄاڻ ڏيان نه ڪه اهو ڪجهه ٻڌايان جيڪو آهي ڄاڻي ڄم کان ڄاڻڻ جا دعويٰ دار آهن.

سهروردي يوناني ۽ ايراني فلسفي جو وڏو ڄاڻو هو ۽ سندس ڪتاب “حڪمت الاشراق” انهن فلسفن تي تنقيدي خيال آرائي ڪري هڪ نئين واٽ ٺاهي ٿو جيڪا نور ازل جي نشاندهي ڪري ٿي ڇاڪاڻ ته هن جي خيال مطابق تاريخي / اونداهي جو احساس به نور سان ٿئي ٿو ۽ نور تي اها قوت آهي جنهن سان هر شئي روشن ٿئي ٿي.

2- قادريه شيخ عبدالقادر جيلاني

i. هڪ صوفي استاد پنهنجي هڪ شاگرد سان گڏ رستي تي وڃي رهيو هو ته هن تي هڪ غضبناڪ ڪُٽي حملو ڪري ڏنو شاگرد ڪاوڙ ۾ اچي چوڻ لڳو: “منهنجي آقا تي حملي ڪرڻ جي توکي همت ڪيئن ٿي؟” “هو (يعني ڪُٽو) توکان پنهنجي عمل ۾ وڌيڪ مستقل مزاج آهي،” درويش چيو “ڇاڪاڻ ته اهو هميشه هر ڪنهن تي پوڻ ڪندو آهي جڏهن ته تون فقط مون کي پنهنجو آقا سمجهين ٿو ۽ انهي ڳالهه کان بي حس ۽ بي خبر آهين ته هن سفر دوران تو ڪيترن ئي اعليٰ انسانن کي نظر انداز ڪري ڇڏيو.”

ii. عبدالقادر جيلاني جي گهر جي دروازي وٽ هڪ ڏينهن هڪ ڪونڊيءَ ۾ گل تڙيل ڏنو ويو. ان جي پاسي ۾ هڪ تختيءَ تي لکيل هئو “اُن جو واس وٺي ٻڌايو ته اهو ڇا آهي” گهر ۾ ايندڙ هر ماڻهوءَ کي ڪاغذ ڏنو ويو ته اُن تي پنهنجو جواب لکي رکيل ڊي ۾ وجهي ڇڏين.

وڃي چاهي اها ڳالهه تنقيدي چو نه هجي. ” اها هن جي روح جي تازگي ۽ تسڪين آهي.“

چوٿين شخص چيو: ” آئون هڪ رهبر کان ٻي ڏانهن ويس ۽ ڏسيل رياضتون به ڪيم پر توهان جي ڏسيل وظيفي سان ئي اندر روشن ٿيو ۽ توهان کي پاڻي سگهيس.

شيخ چيو: ”مون هن کي جيڪا رياضت ڏسي هئي سا هڪ جڙتو قسم جي هئي جنهن جو هن جي روحاني زندگيءَ سان ڪو به تعلق نه هئو. مون کي هن جي روحانيت جي وهم کي پڌرو ڪري هن جي اصليت تائين پهچ حاصل ڪرڻي هئي جيڪا جذباتيت نه پر اصل روحانيت هئي.

ii. خواجہ معين الدين چشتيءَ کان ڪنهن سوال ڪيو ته ”ولي“ ڪير آهي؟ هن پنهنجو مختصر جواب ڏنو. ”ولي“ اهو آهي جيڪو

نه طمع ڪري، نه جمع ڪري ۽ نه منع ڪري.

iii. هو ڄاڻن ٿا ته اسان سنگيت ٻڌون ٿا ۽ انهيءَ ذريعي ڪي اسرار پرڪيون ٿا.

انهيءَ ڪري ڳائيندي سماع دوران مختلف ڪيفيتن مان گذرون ٿا.

توهان کي اها سڌ هئڻ گهرجي ته ڪنهن ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪن گهرجن جو پورا ٿو ضروري آهي. سماع اوليائن لاءِ معراج جي حيثيت رکي ٿو.

نقشبنديه: خواجہ بهاءُ الدين نقشبندي [وفات 1389ع]

بهاءُ الدين پنهنجي پوئلڳن سان گڏ وينو هو ته انهيءَ دوران ڪجهه ٻيا پوئلڳ اندر هال ۾ آيا. شيخ صاحب انهن کان هڪ هڪ ڪري پڇيو ته اهي اُتي ڪيئن آيا آهن.

پهرئين چيو: ”توهان هن پرٽويءَ تي تمام عظيم آهيو.“

شيخ صاحب چيو: ”مون هن کي بيماريءَ دوران علاج لاءِ شربت پيئڻ لاءِ ڏنو. انهي ڪري هو مون کي عظيم سمجهي ٿو.“

ٻي چيو: ”توهان سان ملاقات بعد منهنجي روحانيت جاڳي پئي.“

شيخ چيو: ”هو شڪ ۾ مبتلا ۽ بيمار هئو ۽ سندس صدا ٻڌڻ وارو

ڪير به نه هئو، آئون هن وٽ وينس ۽ هن جي روحاني طاقت جاڳي پئي.“

ٽئين ماڻهو چيو: ”توهان مون کي سمجهو ٿا، ۽ آئون فقط اهو

عرض ڪندس ته پنهنجي روح جي تازگيءَ لاءِ توهان پنهنجي گفتگو مون کي ٻڌڻ لاءِ هتي ويهڻ جي اجازت ڏيو.“

شيخ چيو: ”هو توجهه جو طلبگار آهي ۽ چاهي ٿو ته کيس ٻڌو

قل ۽ بچ ٻين ڪيترن ئي پاڻ جهڙن وڻن کي جنم ڏيئي آخرڪار سُڪي وڃي ٿو پر حيات جو تسلسل باقي رهي ٿو. جيڪڏهن سُڪل وڻ کي وڏي ساڙي ڇڏجي ته اهو بظاهر لاموجود سمجهيو ويندو پر حقيقت ۾ اُن جا ذرڙا Atoms ڪوئلي ۽ ڦلهياري جي صورت اختيار ڪري وٺندا ۽ انهيءَ ڦلهياري کي پاڻيءَ ۾ ڦٽو ڪيو وڃي ته اُهي پاڻيءَ جو حصو بڻجي باقي رهندا. پاڻي، جيڪڏهن ڦاڻ جي صورت اختيار ڪندو ته اهو گئسن جو حصو بڻجي ويندو ۽ جيڪڏهن گهڻي ٿڌ لڳندي ته برف جي صورت ۾ يا وري پاڻيءَ جي صورت ۾ وري ڌرتيءَ تي ايندو. اهو هڪ اڻ ڪٽ چڪر آهي جيڪو باقي رهي ٿو ۽ عدم (لاموجود) محض هڪ خيال يا وهم ۽ قياس آهي. سائنس جي دنيا مسلسل تجربن ۽ تحقيق تي مدار رکي ٿي، انهيءَ ڪري ماضيءَ جا ڪيترائي مفروضا رد ڪندي اڳيان وڌندي رهي ٿي. مثال طور ڪنهن دور ۾ اهو سمجهيو ويندو هو ته هن ڪائنات ۾ ٻه الڳ الڳ وجود رکندڙ قوتون ڪار فرما آهن. جن مان هڪ آهي مادو Matter ۽ ٻيو آهي توانائي Energy پر اڄن اسائن ۽ اُن جي پيروڪارن تجربن جي بنياد تي اهو ثابت ڪيو ته اهو ڏيک اضافي Relative آهي، حقيقت ۾ اهي ٻه قوتون نه پر هڪ آهن ڇاڪاڻ ته جوهر ۾ هڪ هڪ سبب مادو توانائي ۾ ۽ توانائي مادي ۾ تبديل ٿي سگهي ٿي. جيڪڏهن انهن جي جڙ يا جوهر ساڳيو نه هجي ها ته اُهي هڪ ٻئي ۾ تبديل نه ٿي سگهن ها.

ويهين صديءَ ۾ طبيعيات جي وڏي سائنسدان ڊاڪٽر عبدالسلام تجربن جي بنياد تي انهيءَ نقطه نظر کي ثابت ڪري ڏيکاريو جنهن ڪم تي کيس طبيعيات (فزڪس) جو نوبل پرائيز نصيب ٿيو. انهيءَ ڪري هاڻي اهو مسئلو مزيد بحث هيٺ اچڻ بند ٿي ويو آهي ته مادو ۽ توانائي الڳ الڳ وجود رکندڙ اکيون آهن. اسان وٽ ڌرمي ۽ مذهبي حلقن ۾ اهو لا حاصل بحث هلندڙ آهي ته جسم (مادو) ۽ روح (توانائي) الڳ الڳ

ابن عربي ۽ وحدت الوجود

اها جاگرافيائي حقيقت آهي ته دنيا جي سڀني ندين، نالن، نهرن ۽ نئين جي پاڻيءَ جو رُخ سمنڊ ڏانهن هوندو آهي جنهن ۾ ملي آهي وهڪرا خود سمنڊ بڻجي ويندا آهن. اهڙي طرح حيات جو رُخ هميشه فنا ڏانهن هوندو آهي جتي اها پنهنجي اصل سان ملي بقاءِ دوام مائي وٺندي آهي. حيات واريون سڀ شيون توڻي جو فنا پذير ليڪيون وينديون آهن پر حقيقت ۾ اهي فنا نه ٿينديون آهن، فقط پنهنجي هيئت يا بناوت بدلائي وٺنديون آهن. اهڙي طرح ڪائنات جون سڀ شيون شڪليون يا صورتون بدلائينديون ۽ باقي رهنديون اينديون آهن. ڪي انسان لافاني سمجهيا ويندا آهن پر اها ماجرا مٿئين طبيعياتي قانون مطابق هوندي آهي يعني جنهن شڪل صورت ۾ انسان ڏٺو ويندو آهي سا شڪل صورت ته باقي نه رهندي آهي پر مٿيءَ ۽ پاڻيءَ ۾ ملي آهي ٻي ڪنهن ڌرتن جي شڪل ۾ باقي رهندو آهي. اها ماجرا طبيعياتي سائنس کي سمجهڻ کان پوءِ سمجهڻ ۾ ايندي آهي. اهو مفروضو غلط آهي ته وجود ڪنهن عدم (لاموجود) مان موجود جي صورت ۾ جلوه گر ٿيو آهي ۽ وري موجود مان عدم (لاموجود) ٿي وڃي ٿو آهي.

هن ڪائنات يا پرڪرتي جي نه ڪا ابتدا آهي ۽ نه ڪا انتها. هيءُ مانڊاٽ جيڪو منڊيو پيو آهي سو عرف عام (عام چوڻي مطابق) ۾ متنجي به وڃي ته به ڪنهن نه ڪنهن ٻي صورت ۾ قائم رهڻو آهي. وڻ جنهن شڪل ۾ موجود ڏسڻ ۾ اچي ٿو سو وڻ جي صورت ۾ ائين جو ائين نه هئو پر اهو بچ جي شڪل ۾ هئو جيڪو وڏي وڻ ٿيو آهي. ان مان ڪرندڙ

ماڻهن کيس الشيخ الاڪبر جو خطاب ڏنو. هن جو لقب محي الدين هئو. ٻين مڙني اوليائن ۽ صوفين جيئن هن جي زندگي جو احوال به هڪ نرالو شاهڪار آهي. هڪ اهڙي زندگي جيڪا ذڪر، فڪر ۽ ٻين صوفين سان ملاقاتن تائين محدود رهي جنهن دوران هن عجب اسرار پيسيا.

“زندگيءَ جا شروعاتي ڏينهن هن پنهنجي ڳوٺ مرسيه ۾ گذاريا ۽ پوءِ اشبيليه جو رُخ ڪيو جتي هن جي وڌيڪ نشوونما ٿي. هن جو تعلق هڪ سُڪئي ستابي گهراڻي سان هئو. زندگيءَ جي شروعاتي مرحلي ۾ هن جي ملاقات ٻن درويش عورتن سان ٿي جن مان هڪڙي مرسيه جي ياسمين ۽ ٻي قرطبه جي فاطمه هئي. انهن ٻنهي هنجي زندگيءَ جي رُخ بدلائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. انهن مان خاص طرح اها ڳالهه فاطمه سان لاڳو ٿئي ٿي جيڪا عمر ۾ وڏي هئي. هن اندلس جي مختلف شهرن جو سير ڪندي ڪيترن ئي درويش صفت مردن ۽ عورتن سان گڏجاڻيون ڪيون ۽ سندن صحبت مان علم و حڪمت جو فيض پاتو. (ٽين مسلمان فيلسوف صفحہ 129-130)

“سڀ کان آخر ۾ (1223ع) ابن عربي دمشق ۾ رهڻ جو فيصلو ڪيو. ان کان اڳ سفر دوران هن مشرق جو سفر ڪندي مڪي جي زيارت به ڪئي جتي هن پنهنجو مشهور ڪتاب “الفتوحات المڪيه” لکي پورو ڪيو. هتي هن جي ملاقات اصفهان (ايران) مان آيل هڪ صوفي خاندان جي دوشيئه سان ملاقات ٿي جيڪا وڏي پارسا به هئي ته حُسن جو مجسمو به اها سهڻي صورت هن لاءِ جاوداني حڪمت جو مثال بڻجي ويئي ۽ هن جي زندگيءَ تي اهڙو چٽ چٽيائين جهڙو دانتي جي زندگي تي Beatrice چڙيو هئو. (دانتي رومي ٻوليءَ جو مشهور شاعر

اڪيون آهن. اهو بحث انهيءَ ڪري قائم آهي ته اسان جا پنڊت ۽ ملان انهيءَ کان اڳيان سوچ ويچار لاءِ تيار نه آهن. اهو ئي سبب آهي جو نه اهي طبعي سائنس کي قبولين ٿا ۽ نه ئي تصوف جي فلسفہ وحدت الوجود کي ڳوڙهيءَ طرح سمجهڻ لاءِ تيار آهن. انهن ملن ۽ پنڊتن جو سڄو زور شريعت ۽ ڌرمي عقيدن جي مڃتا تي آهي جڏهن ته ڀڳتي تحريڪ سان سلهاڙيل ساڌوئن ۽ سامين جو دڳ نرالو آهي ۽ صوفي بزرگ طريقت جا قائل آهن جنهن جو تصور عام ملاتن ۽ مفتين وٽ نه آهي. صوفي بزرگ ته بادشاهن جي رعب تاب کان به مرعوب نه ٿيندا آهن ۽ ملان مفتي دربارن جا وظيفه خوار هئڻ ڪري بادشاهي احڪامن کي شريعت جي نالي تي جائز ۽ عين اسلامي قرار ڏيڻ جون فتوائون جاري ڪندا آهن. انهيءَ ڪري مولانا ابو الڪلام آزاد پنهنجي مضمون “سرمه شهيد” ۾ لکيو آهي ته: “ايشيا ۾ پالٽڪس هميشه مذهبي لباس ۾ رهندي آئي آهي ۽ ملان و مفتي جو قلم ۽ جلاد جي تلوار گڏوگڏ هلندا رهيا آهن.” (ڪتاب ارمغان آزاد)

ابن عربي کي تصوف ۾ وحدت الوجود جو وڏو مبلغ ۽ ترجمان ليکيو ويو آهي. هڪ اسڪالر سيد حسين نصر پنهنجي ڪتاب “ٽين مسلمان فيلسوف، بو علي سينا، ابن عربي، سهرورديءَ ۾ ابن عربي جي حيات، صوفياءَ ڪرام، تخليقات، وحدت وجود متعلق تفصيلي احوال قلمبند ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب اردوءَ ۾ پروفيسر محمد منور ترجمو ڪيو آهي ۽ “اداره ثقافت اسلاميه لاهور پهريون ڀيرو سال 1972ع ۾ ڇپيو ڇاپو سال 1987ع ۾ ٻيڙو ڪيو آهي هن جي حياتيءَ بابت ليکڪ لکي ٿو. ابن عربي جو پورو نالو ابوبڪر محمد بن العربي الحاتمي الطائي آهي. هي ڏکڻ اسپين جي شهر مرسيه ۾ سال 560 هجري (1165ع) ڌاري هڪ خالص عربي خاندان ۾ پيدا ٿيو جنهن جو تعلق قبيلي بنوطي سان هو پر عرب دنيا ۾ هي عام طرح ابن عربي جي نالي سان مشهور ٿيو. بعد جي

وحدت وجود

هيءَ موضوع ڪافي دقيق ۽ مشڪل سان سمجھ ۾ ايندڙ آهي. انهي ڪري ابن عربي ان کي بحث هيٺ آڻيندي نهايت نفاست ۽ احتياط کان ڪم ورتو آهي. ڪن صوفياءَ ڪرام ته رمز ۾ رهي حقيقت جو اظهار ڪيو آهي ته ڪن پير تي ڏونڪو هڻي انا الحق جو نعرو هنيو آهي جنهن تي منصور حلاج جي همعصر صوفين به فقط اهو اعتراض واريو ته منصور کي اها ڳالهه پڌري ڪري نه چوڻ گھربي هئي پر انهن مان ڪنهن به اهو نه چيو ته منصور غلط هيو. صوفين جي نزديڪ حقيقت الاهي جي ڄاڻ پردي هيٺ رکڻي آهي. اهوئي سبب آهي جو سعدي شيرازي چيو ته:

آن را که خبر شد، خبرش باز نيامد

(ترجمو: جنهن کي خبر پيئي تنهن وٽان ڪا به خبر نه ملي).

وحدت وجود جي تصور جو حاصل مطلب هيءَ آهي ته هيءَ پوري پرڪرتي / ڪائنات هڪ ئي وجود يا اڪائي آهي ۽ ان ۾ پانت پانت جا رنگ رُوپ ان جا اڻ ڳڻيا اولڙا آهن.

“لهن لک لباس، پاڻيءَ پست هيڪڙو.”

وحدت وجود جي تصديق ته ماڊرن فزڪس به ڪري چڪي آهي جيڪو بحث اسان شروعاتي ستن ۾ ڪري آيا آهيون. مختلف صوفياءَ ڪرام هن نقطه نظر جو اظهار ڪئي چئو ته ڪٿي علامتي انداز ۾ ڪيو آهي. جيئن سچل سرمست پير تي ڏونڪو هڻي چيو هو.

“سچو سوئي سبحان، عالم ليڪي آدمي”

يا “رنگي رنگ بنايا، الله آدمي بن آيا.” پر لطيف سائين ساڳئي

ڳالهه کي رمزيه لطيف انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

پيهي جا پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،

نڪو ڏونگر ڏيهه، م نڪا ڪيچين ڪاڻ،

پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سورا هئا.

تي گذريو آهي جنهن جو ڪلاسڪ ڪتاب divine comedy يعني طريبي خداوندي مشهور آهي ۽ ان ڪتاب جي هڪڙي حصي جو عنوان “جنت جو سير” ۽ ٻي حصي جو “جهنم جو سير” آهي. (رنگريز) ايضاً ساڳيو اڳيان ڄاڻايل ڪتاب (صفحہ 134)

“انهيءَ عرصي دوران ابن عربي جو ڪن فقہ جي صاحبن/عالمن سان ٽڪراءَ ٿي پيو ۽ قاهره (مصر) ۾ هن کي مارڻ جون ڌمڪيون به ڏنيون ويون جنهن ڪري هن مڪي ۾ وڃي پناهه ورتي ۽ پوءِ اناطوليہ جو رخ ڪيو ۽ قونيه شهر (ترڪي) ۾ رهائش پذير ٿيو جتي هن جي ملاقات صدر الدين قونوي سان ٿي جيڪو هن جو مشهور شاگرد هئو ۽ اڳتي هلي ابن عربي جي ڪتابن جو وڏو شارح (وضاحت ڪندڙ) بنجي ويو.”

(اناطوليہ ترڪي جو پراڻو نالو آهي ۽ قونيه اهو شهر آهي جتي مشهور صوفي عالم ۽ بزرگ مولانا جلال الدين رومي جي درگاهه آهي جتي هن جي پوئلڳن جو “رقص” درويشان مشهور آهي ۽ مولانا رومي جو مرشد شمس تبريزي آهي جنهن تي مون اڳ ۾ هڪ الڳ ليڪ لکيو آهي. (رنگريز) (صفحہ 134_135)

ابن عربي هڪ عالم ۽ دانشور هئڻ ناتي هيٺيان ڪتاب لکيا آهن جن تصوف جي پنڌ تي هلندڙ پانڊيٽن جي هميشه رهبري ڪئي آهي. سندس تصنيفن ۾ هيٺيان ڪتاب شامل آهن. (1) فتوحات (2) خصوص الحڪم (3) انشا الدوائر (4) عقلمت المستوفز (5) تدبيرات الاهيه. انهن ڪتابن کان علاوه ننڍا وڏا رسالا ۽ ڪتاب ۽ قلمي نسخا مغرب جي لائبررين ۾ محفوظ آهن. انهن ڪتابن ۾ فلسفي، علم حڪمت، ڪيميا، نفسيات، روحانيت، طبيعات، شاعري وغيره جهڙن موضوعن تي بحث ڪيو ويو آهي.

رقصِ درويشان ۽ ذمال

جنهن کي اڳي ”فارس“ سڏيو ويندو هئو سو اڄ ڪلھ ايران جي نالي سان مشهور آهي. وچ ايشيا کان ايندڙ خانہ بدوش آريائي قبيلن انهي کي پنهنجي رهاڻش گاهه بنائي هتي قديم آريائي تهذيب جو بنياد وڌو. هن سرزمين جي پاسي ۾ عرب رياستون، ترڪي ۽ پاڪستاني بلوچستان واقع آهن. بلوچستان جو هڪ حصو ايران ۾ به واقع آهي. هتي جي طاقتور شهنشاهن ڪورش اعظم، ڪيئباد داراءِ اعظم، ناصر الدين شاهه، نادر شاهه ۽ ٻين، هند ۽ سنڌ تي ڪاهون ڪري نه رڳو پنهنجو راج قائم ڪيو پر پنهنجي تهذيبي ۽ ثقافتي اثرنجا مضبوط اهڃاڻ ڇڏيا، ايتري قدر جو فارسي زبان هند ۽ سنڌ ۾ درباري زبان طور سالها سال استعمال ٿيندي رهي. جيئن ته اها حاڪمن جي زبان هئي انهي ڪري هتي جي عالمن ۽ شاعرن پنهنجي ٻولين بجاءِ پنهنجا ڪتاب فارسيءَ ۾ لکيا ۽ ڪيترن شاعرن ته شاعريءَ لاءِ فارسي زبان کي بهتر ذريعو سمجهيو. سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دورن ۾ به سرڪاري زبان فارسي رهي ۽ هتي جا عالم ۽ اڪابر فارسيءَ تي دسترس حاصل ڪرڻ ۾ پنهنجو شان سمجهندا هئا پر سنڌ جي محب وطن شاعرن حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي، قاضي قادن، شاهه عنايت رضوي، شاهه شريف پاڏائي، سچل ۽ سامي سنڌي زبان ۾ شاعريءَ جو املهه خزانو تخليق ڪري سنڌي زبان کي حيات جاوداني عطا ڪري ڇڏي. انهن مان فقط سچل سرمست سنڌي سان گڏ فارسي، اردو ۽ سرائڪي ۾ به شاعري ڪئي آهي. لطيف سائين جيتوڻيڪ فارسي ٻوليءَ کان پوري پر واقف هئو تڏهن به هن چيو:

سيد حسين نصر وحدت وجود جي سلسلي ۾ ابن عربي جي خيال جي محتاط تعبير هن لفظن ۾ ڪري ٿو.

”ظاهر ۽ باطن، اول ۽ آخر، حق ۽ خلقت، عاشق ۽ معشوق، عاقل ۽ معقول سڀ ظاهري تضاد آهن. جيڪي ذاتِ الاهي ۾ سمائجي حل ٿي وڃن ٿا، ذاتِ الاهي انهن سڀني تڪررن کي شامل ۽ گهيري ۾ رکندڙ آهي پر پاڻ ئي پاڻ کي انهن ۾ حل ڪرڻ کانسواءِ.“ (صفحو: 149)

سيد حسين نصر نهايت احتياط کان ڪم ورتو آهي ته جيئن هن جي تحرير شرعي گرفت ۽ پڪڙ کان بچيل رهي نه ته اصل حقيقت اهائي آهي جيڪا مٿي بيان ڪئي ويئي آهي ته ڪائنات ۾ اڪائي آهي نه ڪه ٻيائي يا ثنويت وحدت وجود جي هڪ ٻي مبلغ شيخ فريد الدين عطار به ان جو اظهار علامتي انداز ۾ ڪيو آهي جيڪو سندس ڪتاب ”منطق الطير“ ۾ بيان ٿيل آهي جنهن جو سنڌي ترجمو ”پڪين جي پارليامينٽ“ جي عنوان سان شايع ٿيل آهي. ڪُل ڪائنات هڪ وجود آهي ۽ پوري انسان ذات هڪ عالمگير برادري آهي ۽ امن عالم ان جو پيغام آهي.

جو مشهور ڪتاب ”مثنوي مولانا رومي“ آهي جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته:

مثنوي و مولوي و معنوي
هست قرآن در زبان پهلوي

لطيف سائين تي هن مثنويءَ جو ڳوڙهورنگ چڙهيل آهي، انهي ڪري لطيف سائين پنهنجي شاعريءَ لاءِ به ساڳئي دعويٰ ڪئي آهي ته:

جي تو بيت پانيا سي آيتون آهين،
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي

مثنويءَ جي شروعات هنن شعرن سان ٿئي ٿي.

بشنواز ني چون حكايت مي ڪند
و زجداڻيها شكايت مي ڪند

(ترجمو: بانسري کان ٻڌو جيڪا پنهنجي حكايت/ ڳالهه بيان ڪري ٿي پر اصل ۾ هوءَ پنهنجي پاڙ کان جدائي جي شڪايت ڪري ٿو)

لطيف سائين سُر معذوري ۾ چيو آهي:

وڍيل ٿي وايون ڪري، گئل ڪوڪاري،
هن پن پنهنجا ساريا، هي هنجون هڏن لءِ هاري

مولانا رومي جو اصل نالو محمد ۽ لقب جلال الدين هئو. سندس والد محترم ۽ ڏاڏي جو نالو به ساڳيو هئو ۽ سندس والد جو لقب شيخ بهاءُ الدين هو. مولانا رومي جي ولادت ايران جي شهر بلخ ۾ ٿي جيڪو خراسان صوبي ۾ واقع هئو. سندس ولادت ڇهين ربيع الاول 606 هجري مطابق 1193ع ۾ ٿي ۽ سندس زندگيءَ جو آخري حصو ترڪيءَ جي شهر قونيه ۾ گذريو ۽ پاڻ 25 جماد الثاني 672 هـ مطابق 1260ع ۾ اُتي ئي لاڏاڻو ڪيائين ۽ سندس مزار مقدس به قونيه ۾ واقع آهي. اول ۾ هيءُ صرف شرعي علم جي تدريس ڪندو هو پر پوءِ مشهور صوفي بزرگ شمس تبريز

”جي تون فارسي سکئين، گولو توءِ غلام“
ايءُ عامن سندو عام، خاصن مان ڪين ٿئي.

نٿي جي آخوند محمد صالح ارغونن جي حڪم باوجود فارسي پڙهائڻ بدران سنڌي پڙهائڻ کي فوقيت ڏني جنهن ڪري نٿي جي ارغون حڪمرانن سندس زبان وڌائي ڇڏي. در حقيقت سنڌي عالمن ۽ شاعرن جو فارسيءَ جي جبري استعمال خلاف مزاحمت جو هڪ اڻ مٽ اهڃاڻ آهي جيڪو سنڌ جي قومي مزاحمت جو روشن باب آهي.

ٻوليون مواصلات جو ذريعو آهن. انهي ڪري ڪنهن به ٻوليءَ جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ ڪو ڏوهه نه آهي پر اصل ڳالهه جبريت ۽ لساني شاونزم جي آهي، جنهن تحت مقامي ۽ ديسي ٻولين کي سندن فطري حق کان محروم ڪري متن ڌارين ٻولي مڙهڻ واري غير فطري سوچ آهي جنهن جي ننڍا ڪرڻ هر قوم جو بنيادي حق آهي. لطيف سائين ۽ ان دور جي مٿي ذڪر ڪيل شاعرن ۽ آخوند محمد صالح جو عمل هڪ فطري عمل هئو ۽ انهي ۾ ڪا به عصبيت نه هئي. سنڌ جي عالمن ۽ شاعرن نه رڳو فارسي پر عربي ۽ هندي ٻولين کي به پڙهيو ۽ انهن تي دسترس حاصل ڪئي ۽ انهن ٻولين جي ادب ۽ شاعريءَ مان به فيض حاصل ڪيو.

چيو وڃي ٿو ته لطيف سائين هميشه مولانا روميءَ جي مثنوي پاڻ سان گڏ رکندو هو پر هن پنهنجي خيالن جي اظهار لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي ئي سڀ کان وڌيڪ اثراتو ذريعو سمجهيو ۽ فارسي غزل ۽ عربي قصيدي بجاءِ بيت ۽ واٽي جي صنفن کي ئي بهتر سمجهيو.

فارسيءَ جي ناميارن شاعرن جي هڪ ڊگهي لسٽ آهي جن جي ناماچاري دنيا ۾ هلندڙ آهي. حافظ شيرازي، سعدي، فردوسي، رودڪي، دقيق، قرت العين طاهره سان گڏ ۽ سوين فارسي شاعر آهن ۽ انهن مڙني ۾ مولانا رومي هڪ الڳ مقام رکندڙ صوفي بزرگ ۽ شاعر آهي جنهن جو اثر ننڍي کنڊ جي صوفي بزرگن تي نمايان آهي. مولانا رومي جي شاعريءَ

رقص جو طريقو هيءَ هوندو آهي ته هڪ زمين تي وڃايل غاليجي تي درويش گهيري جي صورت ۾ بيٺل هوندا آهن. انهي رقص جا پنج مرحلا هوندا آهن. پهرئين مرحلي تي نعت خواني ڪئي ويندي آهي. ٻي مرحلي تي نٿ وڃايو ويندو آهي. جيڪو مولانا جو پسنديدو ساز هئو. انهي ٻي حصي کي ”فراق“ جو نالو ڏنو ويو آهي ٽين مرحلي ۾ سماع ڪندڙ هڪ ٻئي کي ڪيڪاريندا ۽ پنهنجائپ جو اظهار ڪندا آهن. اها ادائگي دائري ۾ ٿي پيرا ڦيرا ڏيئي ڪئي ويندي آهي. انهن جو پير / اڳواڻ نوڙي محبت ۽ احترام جو اظهار ڪندو آهي ۽ پوءِ ٻيا به واري واري سان ائين ڪندا آهن ۽ رقص جو ڦيرو ۽ نٿ جو سُر بدستور جاري رهندو آهي. انهي عمل جي پويان هيءَ تصور آهي ته درويشن جو هڪ ٻئي سان لڳاءُ، انسان ذات سان وابستگي ۽ پوري ڪائنات سان محبت آهي ۽ هيءَ اهو عشق آهي جيڪو مڙني شين کي جوڙي رکڻ جو ذريعو آهي. چوٿون مرحلو وري اهو هوندو آهي جنهن ۾ آڌر پاءُ جا چار طريقا هڪ ٻئي پويان ادا ڪيا ويندا آهن ۽ آخر ۾ پنجون مرحلو فاتح / دعا تي ختم ٿيندو آهي. انهن مرحلن دوران درويش عجز ۽ نياز جو مظاهرو ڪندي ڪنڌ جُهڪائي نوڙندا آهن. جنهن مان سندن حقيقي هڪڙي حق اڳيان تابعداري ظاهر ٿيندي آهي ته اسان سڀ هڪ گُل جا جزا آهيون ۽ انهي گُل ۾ سمائجي وڃڻ سان ئي سندن نرواڻ يا نجات ٿئي ٿي.

هن رقص درويشان ۾ نٿ نوازي سان گڏ تيزيءَ سان پنهنجي محور ۽ ڪائنات جي محور تي ڦرندي سندن جُبا هوا ۾ پڪڙجي پکين جيئن اُڏامڻ لڳندا آهن ۽ مٿن وجد واري ڪيفيت طاري ٿي ويندي آهي. حق جي هيڪڙائي ظاهر ڪرڻ لاءِ اهي درويش پهريائين ٻانهون ۽ هٿ ڇاتي تي رکي الف جي نشاني ٺاهيندا آهن ۽ پوءِ ٻين مرحلن دوران ائين ڦيرا ڏيندا آهن جيئن سج جي چوڌاري گره گردش ڪندا آهن يا اٽم ۾ نيوتران

جي فيض سان صوفين جي دائري ۾ داخل ٿي انهن جي رنگ ۾ رنگجي ويو. اهو سڀ ڪجهه ڪيئن ٿيو انهيءَ لاءِ مختلف روايتون آهن. شمس تبريز هن جو ذهني ۽ فڪري مرشد هئو ۽ هو بذاتِ خود هڪ نياري دنيا جو ماڻهو هئو. جنهن جي تفصيلات لکڻ لاءِ هڪ الڳ ۽ جامع مضمون جي ضرورت آهي. شمس تبريز جي غزلن جو مجموعو ”ديوان شمس تبريز“ آهي جنهن لاءِ محققن جو هڪ رايو هيءُ به آهي ته اهو ديوان به مولانا رومي جي تخليق آهي جيڪو هن عقيدت طور پنهنجي مرشد جي نالي ڪري ڇڏيو. اها راءِ تحقيق جي طلبگار آهي. مثنوي، شاعريءَ جي اها صنف آهي جيڪا نظم جي هڪ صورت آهي جنهن جي هر بند ۾ ٻه سٽون / مصرعون اچن ٿيون ۽ مسلسل مختلف مضمونن کي بيان ڪنديون وڃن ٿيون. علامه اقبال به مولانا رومي کان متاثر هو ۽ هن هڪ نظم ۾ پاڻ کي ”مريد هندي“ ۽ مولانا کي ”مرشد رومي“ ڄاڻائي پنهنجي ۽ مولانا جي فڪري هم آهنگي کي بيان ڪيو آهي.

مولانا رومي فڪري طرح وحدت الوجودي صوفي هئو ۽ هن جي طريقي کي ”مولوي“ طريقو سڏيو وڃي ٿو جنهن ۾ حق تائين رسائي لاءِ سماع ۽ رقص لازمي جزا شمار ڪيا وڃن ٿا ۽ سندس پوئلڳن کي مولوي يا درويش سڏجي ٿو. سندس مزار تي جيڪو سماع ۽ رقص ٿئي ٿو تنهن کي ”رقص درويشان“ سڏجي ٿو. هيءَ رقص عام طرح جي رقصن کان ڪافي مختلف آهي ۽ انهي جي پويان هڪ خاص تصور ڪارفرما آهي جيڪو انسان کي انا کان آجو ڪري بلندين ڏانهن وٺي وڃڻ جو وسيلو آهي. هن رقص درويشان ۾ شامل مريد سفيد جُبي ۾ ملبوس هوندا آهن ۽ چيلهه وٽ ڪين ڪمربند (پتو) ٻڌل هوندو آهي ۽ جُبو پيرن تائين هوندو آهي ۽ سندن مٿي تي ڳاڙهيون ڊگهيون ٿرڪي توييون پهريل هونديون آهن. لباس جي اڇاڻ روشني يا نيڪي جي علامت سمجهي ويندي آهي.

تي وجد واري ڪيفيت طاري ڪري روحاني منزلون طءَ ڪري ٿو. قلندر شهباز به وحدت الوجودي صوفي هئو ۽ هن به اڪائي جو درس ڏنو ۽ پاڻ پٽي کان لاغرض ٿيڻ جي تلقين ڪئي. قلندر جي انهي ڌمال ۾ به رومي واري نثر نوازي ۽ رقص درويشان جو رنگ رچيل آهي. انهيءَ ڌمال جي تاريخي پس منظر سمجهڻ لاءِ اسان سائين جي ايم سيد جي انهي خطبي مان ڪجهه اقتباس / ٽڪرا پيش ڪريون ٿا جيڪو خطبو هن بزم صوفياءِ سنڌ جي ڏهين ڪانفرنس جي موقعي تي قلندر شهباز جي ميلي وقت 1 نومبر 1969ع ۾ ڏنو.

قلندر لعل شهباز هڪ مکيه بزرگ آهي. اهو صاحب جڏهن هن شهر (سيوهڻ) ۾ آيو ته اهوان وقت ”شوڌرام“ جو مکيه مرڪز هو. مسلمان نالي جا ان ۾ موجود هئا. اهو ڪيترين خرابين جو ڏو هو. ليڪن حضرت قلندر شهباز رح آمد بعد، اتحادِ انسانيءَ جي نقطي نگاهه کان اهڙو رويو اختيار ڪيو ويو جو پنهنجي مذهبن جي پوئلڳن جي دلين تي قابض ٿي ويو. هندو، ان کي راجا هري پرتري جو اوتار ڪري مڃڻ لڳا، ته مسلمان ان کي دين فطرت جو پرچارڪ سمجهي، بيروي ڪرڻ لڳا. جنهن صورت ۾ هو نهايت وڏي عمر ۾ هتي آيو هو. گهڻو وقت حيات نه رهيو. ليڪن هڪ سال جي ٿوري عرصي اندر، جڏهن هن وفات ڪئي ته هندن هن کي سندن مکيه مندر ۾ دفن ڪرڻ جي اجازت ڏني ۽ شيو جا جملي پوڄاري ڦري حضرت شهباز رح جا ملنگ بڻجي پيا.

رواداريءَ جو اهو عالم آهي، جو ان جا ملنگ، اڃا تائين ڪيتريون ئي قديم رسمون قائم رکندا اچن، جي اڪثر شو جي پوڄارين وٽ مروج آهن. جهڙوڪ.

- 1- نفيل وڄائڻ، جا اتر هند ۾ شو جي مندرن ۾ ناد يا نافوس جي عيوض وڄائي ويندي آهي.
- 2- صبح، شام جو نقارا، گهنڊ ۽ نفيلون وڄايون وڃن ٿيون، جن جو شو

جي گرد اليڪٽران ۽ پروٽان ڦرندا رهندا آهن. جيئن نثر جي لاءِ تيز ٿيندي ويندي آهي تيئن تيئن انهن جي رقص ڦيري ۾ به تيزي ايندي ويندي آهي. انهي رقص دوران هنن جي ساڄي هٿ جي تري آسمان ڏانهن ڪليل هوندي آهي جڙ ته آسماني نعمتن کي وصول ڪري رهيا آهن ۽ کاٻي ڦهليل ٻانهن جي تري زمين ڏانهن مڙيل هوندي آهي جڙ ته ساڄي هٿ ۾ آيل نعمتون کاٻي هٿ سان زمين وارن کي عطا ڪيون پيون وڃن.

مولانا رومي جي انهي فلسفي ۾ دوئي کي ڪو به دخل نه آهي ۽ هو پوري پرڪرتي يعني ڪائنات کي هڪ شعبي سمجهي ٿو ۽ سمجهائي ٿو ته جهڙيءَ ريت پاڻيءَ جا سڀ وهڪرا وڃيو سمنڊ سان گڏجي سمنڊ ٿيو وڃن اهڙي طرح سڀ ڪثرتون/گهڻايون هڪ وحدت ۾ سمائجيو وڃن ۽ عشق ئي اها قوت آهي جيڪا مڙني جُزن کي ميڙي ڳنڍي هڪ ڪريو ڇڏي، انهي ڪري فنا في الله ٿيڻ ئي انسان جي اجتماعيت جو واحد وسيلو آهي.

سماع نه رڳو سماعتن کي جاڳائي ٿو پر اندر کي به اجاري ٿو. انهي ڪري اهو صرف ظاهري حظ/ سرهائي حاصل ڪرڻ جو وسيلو نه پر پنهنجي انا کي خيرباد چئي هڪ لافاني انا ۾ سمائجي وڃڻ جو به گس ڏسي ٿو. هن جهان ۾ جيڪا هڻ هڻان ۽ نفرت جي بازار گرم آهي انهي جو بنيادي ڪارڻ ”انا“ آهي جيڪا انسان کي خود غرض، مطلب پرست ۽ خونخوار بنائي رهي آهي.

انهي ڪري ئي لطيف سائين چيو، ”جنين پانيو پاڻ، ڪئين توائي تن کي“
مولانا جي ”رقص درويشان“ جيان سنڌ ۾ قلندر شهباز جي مزار تي روزانه ڌمال ٿئي ٿي پر ترتيب ۽ تنظيم جي لحاظ کان پنهنجي ۾ ڪي قدر فرق آهي پر آخري خيال ۽ مقصد ساڳيو ئي آهي ته گهنڊن، توتارن ۽ نقارن تي مست ٿي رقص ڪرڻ سان انسان پنهنجي انا کي ماري ٿو ۽ پاڻ

قدم پويان ڪندي وارن کي چنڊڪو ڏيئي منهن تي ڪيرايو ۽ ڪنڌ کي ڏوٽيو وڃي ٿو ۽ اهڙي طرح وجد جي ڪيفيت ۽ سرمستيءَ جي عالم ۾ ماڻهو ڪٿان کان ڪٿي پهچي وڃي ٿو. اها ساري ڪيفيت انسان جي پنهنجي شعور ۽ تحت الشعور سان لاڳاپيل هوندي آهي ۽ ماڻهوءَ کي ان جو ادراڪ نه هوندو آهي ته هُن جو گرهو ڪيڏانهن ڪاهيندو پيو وڃي. هو هڪ حيرت جي عالم ۾ سرگردان هوندو آهي ۽ ڪڏهن پاڻ کي زمين تي ته ڪڏهن آسمان ۾ سير ڪندو پسندو آهي ۽ هُن جي حيرت جي انتها اُتي ٿيندي آهي جتي هوفريد الدين عطار جي ”منطق الطير“ وانگي پڪين جي پارليامينٽ سڏائي پين پڪين سان گڏ ”سيمرخ“ (پڪين جي بادشاهه) جي تلاش ۾ ولر سان گڏ اڏامندو ويندو آهي ۽ رستي ۾ اڏرندي اڏرندي سڀ پڪي پساهه پورا ڪري ويندا آهن پر سيمرخ جو ڪوبه سراخ نه لڳندو آهي. آخر ۾ باقي ٿيهه پڪي وڃي بچندا آهن جيڪي هڪ هنڌ لهندا آهن ۽ پوءِ سوچيندا آهن ته پاڻ ٿيهه پڪي ٿي وڃي بچيا آهيون سو ڳالهه جي ڳنڍ اُتي ڪلي ٿي ته سيمرخ (معنيٰ پڪي) پيو ڪو ڪونهي اهي ته پاڻ خود آهيون.

مندرن ۾ اڃا تائين رواج جاري آهي. ان کي آرٽي سڏيندا آهن.
 3- ملنگ، ڏاڙهي ڪوڙائي، مهر هٿائين ٿا ۽ چرش پئين ٿا، جو دستور به شو جي پوڄارين ۾ اڃا تائين هليو اچي.
 4- ميلي جي موقعي تي نقارن جي ڌمال جو رقص به انهن رسومات مان هڪ آهي.
 5- درگاه جي دروازن تي چڙا تنگيل آهن، جي شيو مندرن جي دروازن تي تنگيل گهنڊن جي يادگيري تازي ڪرائين ٿا. (خطبات سيد صفحہ 176)

مٿين اقتباسن مان معلوم ٿيو ته صوفياءَ ڪرام مذهبي مت پيدا ڪان سواءِ سڄي انسان ذات لاءِ ايڪي، برادري ۽ وحدتِ فڪر و نظر جا حامي آهن پوءِ اهو قونيو ۾ رقص درويشان هجي يا قلندر جي ڌمال ٻڌ ڌرم هجي يا هندو ڌرم جين مت هجي يا زر تشقي فڪر. يا اسلام. سڀني جي منزل ساڳئي آهي، پلي راهون مختلف ڇو نه هجن. انسان ۾ جيڪڏهن سهڻو ۽ رواداري هجي ته خدا جي زمين تنگ نه آهي. جيڪڏهن انسان تنگ نظريي ۽ تنگدليءَ جو شڪار آهي ته جنت نما زندگي به جهنم بڻجي پوي ٿي. ڪائنات جي گوناگوني جو ڪو چيهه ٿي نه آهي.

انت بحر دي كل نه ڪائي،
 رنگي رنگ بنايا، الله آدمي بن آيا.

مولانا رومي هجي يا شاهه باهو بلي شاهه هجي يا سچل سرمست، بيدل هجي يا بيڪس، سامي هجي يا شاهه لطيف سڀ هڪڙي ئي پنڌ جا پانڊيٽڙا ۽ ساڳئي عشق جا ساڪي آهن. روميءَ جي رقص ۾ به اندر جي اوجر ٿئي ٿي ۽ قلندر جي ڌمال ۾ به روح کي ڪمال نصيب ٿئي ٿو.
 نقاري تي لڳندڙ هر هڪ ڏونڪو ماڻهوءَ کي ننڊ مان جاڳائي محو رقص ٿيڻ تي آماده ڪري ٿو ۽ جڏهن ڌمال هنڌي وڃي ٿي ته قدم اڳيان ۽

جي فرق کي واضح ڪري ڇڏيان جو اڪثر نوان شاعر به انهيءَ فرق کان نا آشنا آهن. جيتوڻيڪ انهن پنهي صنفن ۾ چار مصراعون/ستون ٿينديون آهن پر هڪ فرق موجود هوندو آهي جنهن جي بنياد تي رباعي قطعي کان مختلف هوندي آهي. قطعي جي معنيٰ آهي ٽڪرو ۽ رباعي جي معنيٰ آهي چئو ستو ۽ اهو لفظ ربع مان نڪتل آهي جنهن جي معنيٰ آهي چار. قطعي ۾ چار يا چئن مصراعن کان مٿي مصراعون به هونديون آهن. ڪن قطن جي پهرين ٻن مصراعن ۾ قافيا هوندا آهن ته ڪن ۾ پهرين مصر ۾ قافيو نه هوندو آهي پر ٻي مصرع ۾ هوندو آهي ۽ ٽين مصرع ۾ نه هوندو آهي ته چوٿين ۾ هوندو آهي. قطع جو ڪو به مخصوص وزن نه هوندو آهي. رباعي جي پهرين ۽ ٻي مصراعن ۾ قافيو هوندو آهي ۽ ٽئين ۾ نه هوندو آهي پر چوٿين ۾ هوندو آهي ۽ هن جو وزن به مخصوص هوندو آهي جيڪو هيءَ آهي “مفعول مفاعيل مفاعيل فعل” فارسي زبان ۾ عمر خيام جون رباعيون مشهور آهن.

مثنوي لفظ “تشبيه” مان نڪتل آهي يعني جوڙو يا ٻه مثنوي ٻن مصراعن تي مشتمل بند هوندو آهي ۽ انهن ٻن مصراعن ۾ هم آواز قافيا هوندا آهن پر اهو ضروري نه آهي ته ٻين بندن ۾ به مٿيان ساڳيا قافيا هجن. مثنوي نظم جو اهو قسم آهي جيڪو طويل هوندو آهي ۽ ڪن حڪايتن، عشقيه داستانن، صوفيائي خيالن وغيره کي بيان ڪندو آهي پر اهي سڀ بند ساڳئي وزن ۾ هوندا آهن. فارسي زبان ۾ مولانا جلال الدين رومي جي مثنوي ٻين سڀني مثنوين کان وڌيڪ معتبر ليکي وڃي ٿي ڇاڪاڻ ته ان ۾ رواني سان گڏوگڏ اعليٰ خيالن جو به اظهار ٿيل آهي ۽ صوفيائي طرز جي بي مثال مثنوي آهي. فارسيءَ ۾ مولانا عبدالرحمان جامي جي “مثنوي يوسف زليخا” به مشهور آهي جنهن جو ڪجهه حصو سنڌيءَ ۾ به ترجمو ٿيل آهي. علامه اقبال جي فارسيءَ ۾ لکيل مثنوي “پس چه بايد کرد” به

مثنوي مولانا رومي

شاعريءَ جي دنيا ۾ مختلف صنفون سڃاتيون وڃن ٿيون جن مان سنڌي زبان جي شاعريءَ ۾ ڏوهيڙو، بيت، وائي اساس صنفون سمجهيون وڃن ٿيون پر وقت گذرڻ سان گڏ سنڌي شاعريءَ ۾ ٻين ٻولين جي شاعريءَ جون صنفون شامل ۽ رائج ٿي ويون آهن. انهن صنفن ۾ نظم، غزل، ترائيل، سائيت، هائيڪو گيت به شامل آهن. انهن مان نظم، غزل ۽ گيت کي گهڻي پذيرائي حاصل ٿي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي گهڻگهري ليجنڊ ليڪڪ مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب “سنڌي وياڪرڻ” پهريائين ادبي بورڊ طرفان چئن الڳ الڳ جلدن جي صورت ۾ ڇاپيو ويو هو پر هاڻي اهي ساڳيا چار جلد هڪ ڪتاب “سنڌي وياڪرڻ” جي صورت ۾ موجود آهن. هن ڪتاب ۾ سنڌي گرامر، علم صنايع، بدايع، تشبيهه ۽ استعارو سان گڏ آخري جلد شاعريءَ جي صنفن ۽ علم عروض جي سمجهاڻي مهيا ڪري ٿو. پرائمري خواهه ثانوي اسڪولن جي استادن ۽ نوجوان اديبن ۽ شاعرن لاءِ هڪ سنورهر آهي.

هن ڪتاب جي صفحہ نمبر 303 تي مرزا صاحب فصل ٽيون جي سري هيٺ نظم جو بيان ڪندي ان جا ڏهه قسم لکيا آهن. (1) قصيدو (2) غزل (3) تشبيب (4) مثنوي (5) رباعي (6) قطعو (7) فرد (8) ترجيح بند (9) مسط (10) مستزاد. فاضل ليڪڪ نه رڳو انهن جي گهاڙيٽن جي اپتار ڪئي آهي پر انهن جا شعر به مثال طور ڏنا آهن. ازانسواءِ علم عروض جي مختلف بحر و وزنن جو بيان به ڪيو آهي. ان کان اڳ جو آئون مثنوي جي گهاڙيٽي تي اڃان ضروري ٿو سمجهان ته رباعي ۽ قطعي

امام رازي کي محسوس ڪرايو ته هنن لاءِ خراسان ۾ سازشون ٿي رهيون آهن ته هن سن 610 هجري ۾ خراسان کي الوداع چئي نيشاپور هليو آيو جتي خواجه فريد الدين عطار جي هن سان ملاقات ٿي ۽ مولانا روم ان وقت فقط ڇهن سالن جي ڄمار جو هئو ۽ سندس والد کي هن جي خصوصي خيال رکڻ جو مشورو ڏنائين ۽ پنهنجي مثنويءَ اسرار نامہ مولانا کي مطالعي لاءِ ڏنائين. مولانا روم جو والد نيشاپور کان لڏي بغداد آيو اُتي ڪجهه وقت رهڻ بعد لاونده جو رُخ ڪيو ۽ ان وقت مولانا جي عمر 18 سال هئي ته سندس شادي ٿي ويئي ۽ کيس پتڙو رشيد سلطان ولد پيدا ٿيو. بغداد ۾ رهڻ دوران سندس نالي جي شهرت شاهه روم علاءُ الدين ڪيقباد تائين پهتي ۽ لاونده ۾ رهائش دوران ڪيقباد جي گذارش تي هو اچي قونيه (ترڪي) ۾ رهيو جتي مولانا روم جي والد جي 18 ربيع الثاني 628 هجري ۾ وفات ٿي. مولانا روم جو جنم سال 604 هجري ۾ بلخ ۾ ٿيو هو ۽ تعليم پنهنجي والد کان حاصل ڪئي هئائين. مولانا روم علمي مدرج طئي ڪري نالو ڪمايو. مولانا پنهنجي وقت جي وڏن اڪابر عالمن کان به فيض حاصل ڪيو ۽ درس و تدريس ۾ مشغول رهيو. سندس زندگيءَ ۾ تڏهن وڏي تبديلي آئي جڏهن شمس تبريز سان سندس ملاقات ٿي ۽ شمس تبريز سندس ڪايا پلت ڪري کيس طريقت ۽ معرفت جو گس ڏيکاريو. شمس تبريز تي منهنجو الڳ ليک لکيل ۽ ڇپيل آهي. مولانا روميءَ جي مزار قونيه ترڪي ۾ آهي جتي سندس پوئلڳ سماع به ڪندا آهن ته رقص به انهيءَ کي رقص درويشان سڏبو آهي.

مثنوي مولانا رومي جي شروعات هن شعر سان ٿئي ٿي.

بشنو از ني چون حكايت مي ڪند

وز جد ائيهاءِ شكايت مي ڪند

ترجمو: بانسري کان سندس احوال ٻڌو ته اها ڇا چوي، اصل

سني مثنوي ليکي وڃي ٿي. پنجابي زبان ۾ وارث شاهه جي لکيل ”مثنوي هير رانجهه“ به مشهور آهي ۽ اهڙي طرح سنڌ جي برک شاعر خليفي نبي بخش قاسم جي سرائڪي ۾ لکيل مثنوي ”سسئي پنهنون“ به هڪ ادبي شهپارو آهي. هيءَ مثنوي ڪافي عرصو اڳ سادي نموني ڇپائي ويئي هئي پر محترم ڊاڪٽر قادر بخش مگسيءَ هن مثنوي جو مستند متن تازو تمام سني نموني ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي ۽ اها مثنوي به پڙهڻ وٿان آهي. مرزا قليچ بيگ جي خيال مطابق سعدي شيرازي جو ڪتاب ”بوستان“ به مثنوي ۾ شمار ٿئي ٿو جنهن جي ڪجهه حصي جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو به ٿيل آهي.

مثنوي مولانا رومي لاءِ چيو ويندو آهي ته ”مثنوي مولوي معنوي، هست قرآن در زبان پهلوي“ هن مثنويءَ جو مشرق جي مڙني صوفي شاعرن تي ڳوڙهو رنگ چڙهيل آهي ڇاڪاڻ ته هيءَ ڪتاب علم و حڪمت ۽ معرفت جي ڳالهين سان ٽمٽار آهي. اسان جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف کي به هن مثنوي سان ايترو قلبي لڳاءُ هئو جو هو اها مثنوي پاڻ سان گڏ رکندو هو ۽ انهيءَ اثر ڪري هن به اها دعويٰ ڪئي ته:

جي تو بيت پانیا سي آیتون آهين،

نيو من لائين پريان سندي پار ڏي

مولانا رومي جو نالو محمد ۽ لقب جلال الدين هئو ۽ پاڻ تصوف جي دنيا ۾ مولانا روم جي نالي سان مشهور آهي. سندس خانداني نسب حضرت ابوبڪر صديق سان وڃي ملي ٿو. محمد فقط مولانا جو نالو ئي نه هئو پر سندس والد ۽ ڏاڏي جو نالو به ساڳيو هو. مولانا جي والد جو لقب بهاءُ الدين ۽ وطن بلخ هئو. شيخ بهاءُ الدين پنهنجي علم ۽ بزرگي جي ڪري سڄي خراسان ۾ عام مقبول ۽ مشهور هئو. اهو محمد خوارزم شاهه جو دور هئو جيڪو خود به هن کان متاثر هئو ۽ امام فخر الدين رازي سان گڏ هن وٽ حاضري پريندو هو. شيخ صاحب جي وڏندڙ مقبوليت هن کي ۽

عشق جي راهه ۾ بيداري ٻري شئي آهي.

علامه اقبال تي به مولانا رومي جو وڏو اثر رهيو آهي ۽ هن مرد
ڪامل جو تصور به رومي کان ورتو آهي ۽ پنهنجي شاعريءَ ۾ هڪ نظم
لکيو اٿس، ”پير رومي، مريد هندي“ مولانا رومي پنهنجي مرشد شمس
تبريزي جو به هن مثنوي ۾ ذڪر ڪيو آهي. مختلف حڪايتن تي
مشمول هيءَ مثنوي علم ۽ حڪمت جو ڀنڊار آهي.

۾ هو پنهنجي پاڙي کان جدائي جي ڪهڙي شڪايت
ڪري ٿي.

لطيف سائين هن شعر کي پنهنجي لفظن ۾ هيئن اظهاريو آهي.

وڍيل ٿي وايون ڪري ۽ گئل ڪوڪاري
هن پن پنهنجا ساريا ۽ هيءُ هڏن لاءِ هنجون هاري

اها اظهار جي يڪسانيت ڪا اتفاقي نه آهي پر لطيف سائين تي

مولانا رومي جي ڳوڙهي اثر جو نتيجو آهي.

مثنوي مولانا رومي حڪايتن تي مبني هڪ ضخيم ڪتاب آهي

۽ جيڪي ماڻهو فارسي نثا سمجهي سگهن سي اردو ترجمي واري مثنوي
مطالعو ڪري ان مان فيض حاصل ڪري سگهن ٿا. اها مثنوي ڪل 360
صفحن تي مشتمل آهي جنهن ۾ مهاڳ ۽ آخر ۾ مضمونن جي فهرست به
ڏنل آهي. هر شعر جي هيٺان ان جو ترجمو ڏنل آهي. هن مثنويءَ جا
انگريزي کان علاوه دنيا جي ٻين ٻولين ۾ به ترجما شايع ٿيا آهن ۽ غالباً
سنڌيءَ ۾ ان جو ترجمو ٿيل آهي پر اهو ترجمو مڪمل آهي يا نه ان جي
اسان کي خاطري ڪونهي هن مثنوي جي پهرئين دفتر ۾ هڪ عنوان آهي.

سوال ڪردن خليفه از ليلي و جواب او

خلفي جو ليلي کان سوال ۽ ان جو جواب

خلفي ليلي کان پڇيو ته تون اهائي آهين،

جنهن جي ڪري مجنونن پریشان ۽ ديوانو آهي.

تون بين حيسنائن کان سرس ته نه آهين،

هن (يعني ليلي، چيو ته ڇپ رهو تون مجنون نه آهين.

جيڪڏهن تون مجنون واري اک هجي ها،

ته تولا ۽ ٻئي جهان قدر ۾ گهٽ هجن ها.

تون هوش ۾ آهين. پر مجنون بي هوش آهي.

اڏجي ويا، مزارون ته قائم ٿي ويون پر انهن درگاهن جي سجاده نشينن/ پوئينن تصوف جي انسان دوست ۽ روحانيت پسند تعليم کي اڳتي وڌائڻ بجاءِ پنهنجي سياسي ۽ ڪاروباري مقصدن لاءِ استعمال جي وات وٺي تصوف جي تعليم کي چيهو رسايو آهي. ٻيو ته ٺهيو پر قرآن پاڪ کي هدايت جو ذريعو بڻائڻ بجاءِ ان کي توڻن ڦيٽن تعويذن لاءِ استعمال ڪري دڪانداري کي عام ڪيو ويو آهي. تصوف يا صوفياڻي تعليم کان اهڙي منهن ڦير ٿي فرقيورائي نفرتن ۽ مذهبي ڪٽرپڻي کي وڌڻ ويجهڻ جي جاءِ ڏيئي ڇڏي آهي. اڄ جي دور کي مذهبي ملائن جي تنگ نظري، پندتن جي هٿ ڌرمي ۽ دنيا کي تياڳي جر جهنگ وسائيندڙ جوڳين/يوڳين ۽ صوفين جي نه پر هن سر جي گدلي سينور ۾ رهي نيل ڪنول جيئن پنهنجي سونهن ۽ سرهاڻ پڪيڙيندڙ انهن انسانن جي ضرورت آهي جيڪي لطيف سائين چواڻي پنهنجي اندر جي وجودي ورق کي ڌوئي صاف ڪري عشق جي آبياري ڪن ۽ ”صوفي لاکوفي“ هئڻ جي پد تي پهچن.

وقت جي ڪڪ مان اهڙين مهان هستين جنم ورتو آهي جو صدين گذرڻ باوجود سندن عظمت جي مٿر وقت تي اڄ تائين قائم آهي. اهڙين هستين مان هڪ ايران جي شهر تبريز جو شمس به آهي. هن کي شمس تبريزي يا شمس الدين محمد به سڏجي ٿو. سندس جنم سال 1185ع ڌاري تبريز شهر ۾ ٿيو. مولانا روميءَ جي هڪ مريد ۽ دوست جنهن ساڻس زندگيءَ جا چاليهه سال گڏ گذاريا، سپاهه سالار لکيو آهي ته شمس جي والد جو نالو علاءُ الدين هو پر مشهور مصنف ”افلاڪي“ سندس والد جو نالو علي ڄاڻايو آهي ۽ سندس ڏاڏي جو نالو ”ملڪداد“ لکيو آهي ۽ انهي ڳالهه جو اظهار سندس ڪتاب ”مناقب العارفين“ ۾ مذڪور آهي. افلاڪي وڌيڪ ڄاڻايو آهي ته شمس تبريزي جڏهن قونيه پهتو ته هن جي عمر 60 سال هئي پر انهي ڳالهه سان ڪيترائي محقق

تبريز جو شمس

جڏهن آئون ننڍڙو هئس ته مون خدا ڏٺو.

مون ملائڪ ڏٺا.

مون مٿاهين ۽ هيٺاهين دنياڻن جي اسرارن ڏانهن ڏٺو.

مون سمجهيو ته مڙني ماڻهن به اهوئي ڪجهه ڏٺو.

آخرڪار پروڙ پير ته هنن ڪجهه به نه ڏٺو. (شمس تبريزي)

اسان وٽ سنڌ ۾ جن صوفي درويشن کي سڀ کان زياده ناماچاري حاصل آهي سي آهن شمس تبريزي ۽ حسين بن منصور حلاج جيڪو فقط منصور حلاج جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. انهن کان علاوه مولانا رومي، ابن العربي، فريد الدين عطار، بايزيد بسطامي، حسن بصري، عمر خيام حافظ شيرازي، سيد علي هجوپري، معين الدين چشتي، سرمد شهيد، داتا گنج بخش، بابا فريد، بلي شاهه ۽ ٻيا ڪوڙ سارا وحدت الوجودي صوفي به عام و خاص جي دانش ۾ موجود آهن. سنڌ ته سڏجي ٿي ٿي صوفين جي سرزمين. هتي هندو ويدانتي بزرگ پڳت ڪبير، گرونانڪ، سامي، ميرانباڻي ۽ ٻيا نهايت عقيدت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺا وڃن ٿا. اهوئي سبب آهي جو هتي ورهاڱي کان اڳ ڪوبه مذهبي پيدا ۽ نفرت پيدا نه ٿي سگهي هئي. مسجد ۽ مندر آمهون سامهون موجود هوندا هئا. مسجدن مان آواز اذان بلند ٿيندو هو ته مندرن مان سنڪ ۽ گهندڙيون وڃڻ لڳندا هئا. نه ڪو اعتراض هوندو هو ۽ نه ڪو احتجاج.

تصوف، باقاعده هڪ فڪري تحريڪ جي حيثيت سان رائج هو

۽ انسان دوستي انهي جو مکيه اصول هئو. انهن صوفي بزرگن تي مقبرا ته

“مقالات” مطابق ائين پي لڳو ته هو ڪنهن شئي جو ڳولائو آهي ۽ اوجتو ئي مولانا روميءَ کي گهوڙي تي سوار ڏنائين ۽ ضروري پڇا ڳاچا بعد هو روميءَ جي آستاني تي پهتو. عام طرح صوفي بزرگن ڏانهن مختلف ڪرامتون منسوب ڪري سندن عظمت ظاهر ڪئي ويندي آهي. شمس تبريزي ۽ مولانا روميءَ جي سلسلي ۾ به اهڙين ڪرامتن جو ذڪر ملي ٿو جيئن ته:

1- هڪ ڏهاڙي رومي مطالعي ۾ مصروف هو ۽ سندس ڀر ۾ ڪتابن جو ڍڳ رکيل هو. شمس تبريز کائس پڇيو “ تون ڇا پڙهي رهيو آهين؟ ” روميءَ ورائيو: “ اهو ڪجهه جيڪو تون سمجهي نٿو سگهين. ” شمس تبريز يڪدم سڀ ڪتاب کڻي پاڻيءَ جي ڪڏ/ تانڪي ۾ اچلي ڇڏيا. انهي تي روميءَ ٽپ ڏيئي ڪتاب پاڻيءَ مان ڪڍيا ته هڪ به ڪتاب پنل نه هئو پر سڀ ساڳئي سُڪيل حالات ۾ هئا. روميءَ اچرج وچان شمس کان پڇيو “ هيءُ سڀ ڪجهه ڇا آهي؟ ” انهيءَ تي شمس ورائيو “ تون انهي کي سمجهي نٿو سگهين. ”

انهيءَ واقعي کي ڪجهه بي ريت به بيان ڪيو ويو آهي جيڪو هيئن آهي-

رومي ڪتابن جي مطالعي ۾ مصروف هئو ته شمس اچي اُتان لنگهيو ۽ روميءَ کان پڇيائين، “ تون ڇا پڙهي رهيو آهين ” روميءَ هن کي هڪ اڻ پڙهيل اجنبي سمجهي جواب ڏنو “ اهو ڪجهه جيڪو تون سمجهي نٿو سگهين. ” انهي ڀل ڪتابن کي باهه وڪوڙي ويئي. روميءَ کائس انهي ماجرا جي وضاحت طلب ڪئي ته شمس ورائيو “ اهو ڪجهه جيڪو تون سمجهي نٿو سگهين. ”

انهن وارتائن کي ڪرامتن سان تعبير ڪيو وڃي ٿو پر انهن تي

اختلاف ڪندي ان کي مستند نٿا سمجهن. جيڪا ڳالهه وڌيڪ تحقيق طلب آهي.

شمس علم جو حصول تبريز ۾ ئي ڪيو ۽ بابا ڪمال الدين جُمدي جو پوئلڳ ٿيو. هن جي بي تاب فطرت هن کي حق جي تلاش ۾ هميشه سرگردان رکيو ۽ ڪٿي به ٿانڪو ٿي نه ويٺو پيشي جي لحاظ کان هيءُ “ اُٿيندڙ ” يا “ ڪوري ” هو جيڪو چيئون ۽ ڪم بند ٺاهي شهر شهر وڪڻي گذارو ڪندو هو. هڪ مورخ حاجي بيڪتيش ولي پنهنجي “ مقالات ” ۾ ڄاڻايو آهي ته شمس تبريزي جو اهو پيشو نه هو پر اهو لقب تبريز جي هڪ اسماعيلي امام شمس الدين محمد جو هو جيڪو گمنامي جي زندگي گذاري رهيو هو. اها ڳالهه به وڌيڪ تحقيق طلب آهي.

هن جا وڏا وڪريل وارَ ۽ وڪريل ڏاڙهي هن جي بي نيازي ۽ دنياوي سجاوت کان دوريءَ جو اهڃاڻ پساين ٿيون. روايت آهي ته حضرت شمس تبريزي پنهنجي مرشد بابا ڪمال الدين جندي جي حڪم جي تعميل لاءِ تبريز ڇڏي قونيه پهتو جتي مولانا رومي درس و تدريس جو فرض سرانجام ڏيئي رهيو هو ۽ بابا ڪمال الدين کي خبر پئي هئي ته رومي شرعي لحاظ کان ظاهري علم تي فخر ڪندڙ شخص هو جنهن ڪري هن جي ڪايا پلٽ ضروري هئي. مولانا رومي پنهنجي دور جو تمام وڏو عالم ۽ مبلغ هو پر سندس اندر ۾ علميت ۽ ڏاهپ جو هٿ موجود هو ۽ دل ۾ اها نرمي نه هئي جيڪا خدا رسیده ماڻهن ۾ هوندي آهي. سندس صلاحيتن کي نظر ۾ رکندي بابا ڪمال الدين اهو فيصلو ڪيو ته فقط شمس تبريزي ئي هن جي ڪايا پلٽ ڪري سگهي ٿو.

15 نومبر 1244ع م مٿي کان پيرن تائين هڪ ڪاري جُبي ۾ ملبوس شخص قونيه جي مشهور ڪنڊ جي واپارين جي سراءِ ۾ پهتو ۽ ظاهر ڪيائين ته هو ڪنڊ جو سوداگر آهي. حاجي بيڪتيش ولي جي ڪتاب

آهن. دنيا کي انهي کان وڌيڪ ٻيءَ ڪهڙي تعليم جي گهرج آهي. جيتوڻيڪ شمس تبريز جي والد جو تعلق اسماعيلين سان هو پر شمس تبريز انهي مذهبي نسبت کان عليحدگي اختيار ڪري ورتي. شمس تبريز متعلق هيءَ به هڪ فڪري مغالطو آهي ته ان جي مزار ملتان ۾ آهي جيڪا ڳالهه صحيح نه آهي. ملتان وارو بزرگ شمس تبريزي نه پر هڪ اسماعيلي بزرگ شمس سبزواري آهي. هڪ ٻيو مغالطو به آهي ته شمس تبريزي جو تعلق اسماعيلي فرقي سان آهي. اهو مغالطو انهي ڪري پيدا ٿيو جو انهي ساڳئي دور ۾ امام شمس الدين محمد جي نالي سان هڪ بزرگ گوشه نشيني جي زندگي گذاري رهيو هو جنهن جو تعلق اسماعيلي فرقي سان هو.

شمس تبريز مولانا روميءَ وٽ چاليهه ڏينهن گذاري پنهنجي مشن جي تڪميل ڪري قونيه کان نڪري شام آيو. سندس وڃڻ کان پوءِ مولانا رومي ڏاڍو بي چين رهڻ لڳو. هن شرعي فتوائون صادر ڪرڻ ۽ رسمي عبادتن کان به ڪناره ڪشي اختيار ڪري ورتي جنهن ڪري سندس شاگرد ۽ گهر وارا سندس انهيءَ حالت کي ڏسي پريشان ٿيا. مولانا پنهنجي وڏي پٽ سليمان ولد کي شام موڪليو ته هو ڪنهن به ريت شمس کي وٺس واپس وٺي اچي. سندس وڏي پٽ شام پهچي شمس تبريز کي قونيه واپس هلڻ لاءِ راضي ڪري ورتو ۽ شمس قافلي سان گڏ قونيه پهتو جتي چون ٿا ته ٻه سال مولانا سان گڏ رهيو. سماع جي هڪ محفل دوران هڪ بادشاهزادي مٿان سڪن جي ورڪا ڪئي. سماع بعد شمس اهي سڀ سڪا کڻي شهزادي کي اچي ڏنا. سندس انهي روش نه رڳو حاڪم وقت کي پر اُتي جي مُلن مولوي ۽ مفتين کي شمس جو دشمن بنائي ڇڏيو انهيءَ کان ترٿ پوءِ شمس تبريز قونيه کان واپس موٽي آيو.

شمس تبريز پارسي ۽ عربي زبان جو عالم هو ۽ سندس شاعري

ڳوڙهي ويچار جي ضرورت آهي ته اهي واقعا واقعي ائين ٿيا هئا يا اهو محض سمجھائڻ جو تمثيلي انداز آهي جنهن ڏانهن ڪڏهن به ڌيان نٿو ڏنو وڃي. منهنجي خيال مطابق اها هڪ تمثيل آهي جيڪا انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪري ٿي ته شمس تبريز پنهنجي وجداني قوت سان مولانا روميءَ جي ڪتاب علم تي تڪيه يا ناز کي ختم ڪري منجهس اندر جي اوجر ڪري ڇڏي جنهن ڪري مولانا رومي شمس تبريز جي صوفيائي رمز کي پاڻي ورتو ۽ خود صوفي بڻجي ويو.

چون ٿا ته شمس تبريز مولانا روميءَ سان فقط چاليهه ڏينهن گذاريا ۽ پنهنجي صحبت ذريعي روميءَ جي فڪر نظر ۾ انقلاب برپا ڪري ڇڏيو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو خود مولانا روميءَ چيو.

مولوي هرگز نه شد مولائي روم

تا غلام شمس تبريزي نه بود

(جيڪڏهن رومي، شمس تبريز جو غلام نه ٿئي ها ته

هرگز مولائي روم نه ٿي سگهي ها)

انهيءَ حقيقت کان ڪير به انڪار نٿو ڪري سگهي ته اهو شمس تبريز ئي هو جنهن مولانا روميءَ جي ڪاڻا پلٽ ڪري ڇڏي ۽ اڳتي هلي هن دنيا جي صوفي شاعرن کي ايترو متاثر ڪيو جو اهي سندس مثنوي کي هميشه پاڻ سان سونهين يا رهبر طور گڏ رکندا هئا. جهڙيءَ طرح سج جون شعاعون انڌيرن کي مات ڏيئي جڳ جگر ڪائينديون آهن اهڙيءَ طرح شمس (سج) پنهنجي وحدت الوجودي فڪر جي نور سان پوري انسان ذات ۽ جڳن کي منور ڪري ڇڏيو آهي. عالمي امن، انساني برادري، روحاني معراج، انصاف و عدل، مساوات، پاڪيزگي، سج ۽ سونهن سان اُنس، ڪاوڙ ۽ ڪروڙ کان پرهيز غرض جي غلامي کان نجات، فريب ۽ مڪاري کان پرهيز وغيره اهڙا گُڻ آهن جيڪي شمس تبريز جي تعليمات جو حصو

ناول شمس تبريز جي حاوي شخصيت آهي. هڪ اهڙو درويش جيڪو هڪ جاءِ تي سڪون سان ويهڻ بدران مُلڪان مُلڪ گهمندو هجي. ان وقت به دنيا ڏڦير، انتشار ۽ ذهني چڪتاڻ جو شڪار هئي. منگولن جا حملا، صليبي جنگيون، سلجوقين جون ڪاهون، شهرن جي تباهي ۽ عام ماڻهن جو قتل عام وغيره اهڙا عنصر هئا جن ماڻهن لاءِ ڪنهن گڏيل اجهي جي ڳولا کي ضروري ڪري ڇڏيو هو اڄ جو دور به انهي حوالي سان ڪو مختلف نه آهي (رنگريز)

شمس سان روميءَ جي ملاقات مان ائين لڳو ته ڇڻ روميءَ کي ان ماڻهوءَ جو اوسيئڙو هو. روميءَ کي زندگيءَ ۾ فوري طور هڪ تبديلي محسوس ٿيڻ لڳي ٿي. سندس ورتاءُ نه گهر وارن سان ساڳيو رهي ٿو ۽ نه ئي پنهنجن شاگردن ۽ ٻين ماڻهن سان درويش جو ڪم روميءَ جي اندر کي صاف ڪرڻ، کيس عام ماڻهن جي ويجهو آڻڻ ۽ سندس غرور ۽ تڪبر کي ختم ڪرڻ هو. ساڳئي ريت هو هڪ پيري روميءَ کي شرابخاني مان به بوتلون وٺي اچڻ لاءِ چئي ٿو. روميءَ لاءِ اهو تمام وڏو مرحلو هو پر هو وڃي ٿو ۽ به بوتلون وٺي اچي ٿو. شمس روميءَ کي آندل شراب پيئڻ نٿو ڏي ۽ سندس چپن تان لاهي سڄي بوتل کي پوٽن ۾ هاري ڇڏي ٿو. (شمس جو مقصد روميءَ مان خلق جو خوف ۽ غرور جو خاتمو هو جيڪو ٿي ويو - رنگريز) روميءَ جي انهي ڪيفيت کي ڏسندي سندس شاگردن سٺيءَ سٺيءَ شمس کي قتل ڪرڻ کان سواءِ ٻي ڪا به راهه نه آهي سو مريدن گڏجي، جن ۾ روميءَ جو ننڍو پٽ علاءُ الدين به شامل هو. هڪ باغ ۾ رات جي وقت کيس قتل ڪري ڪوهه ۾ لاش اُچلائي ڇڏيو جيڪو پاڻيءَ تي ترندو رهيو. شمس جي وفات بابت هڪ ٻي روايت اها به آهي ته هو پراسرار نموني غائب ٿي ويو هو. شمس جي قبر بابت به مختلف روايتون آهن، ڪن جو خيال آهي ته اها ترڪي ۾ آهي، ڪن جو رايو آهي ته اها اتر پاڪستان ۾ قراقرم جي جابلو سلسلي ۾ ڪٿي آهي. سندس قبر ملتان ۾ هئڻ جي به

ديوان شمس تبريز جي نالي سان مشهور آهي. ڪن محققن جو خيال آهي ته اها خود مولانا روميءَ جي شاعري آهي جيڪا هن عقيدت ۽ محبت جي اظهار طور شمس جي نانءُ ڪري ڇڏي آهي جيڪا ڳالهه به وڌيڪ تحقيق طلب آهي. هڪ نثري ڪتاب ”مقالات شمس تبريزي“ به هن جي نالي سان مشهور آهي جنهن جي اڀياس مان پتو پوي ٿو ته اهي مقالا هن عمر جي آخري مرحلي ۾ لکيا آهن. شمس تبريز ۽ مولانا رومي تي مشرق ۽ مغرب ۾ ڪافي ڪتاب لکيا ويا آهن. تازو ئي ترڪيءَ جي مشهور ليکڪا ايلن شفق شمس تبريز ۽ مولانا روميءَ تي هڪ سٺو ناول لکيو آهي جيڪو Forty rules of love يعني پيار جا چاليهه اصول جي عنوان سان پينگوئن پبلشرس ڇپايو آهي جيڪو پڙهڻ وٽان آهي.

شمس تبريزي جي وفات / شهادت بابت مختلف روايتون آهن. ڪن محققن جو خيال آهي ته مولانا رومي جي مسلڪ ۾ تبديليءَ سان سندس شاگرد شمس جي جان جا دشمن ٿي پيا ۽ انهن ڳولي کيس قتل ڪري ڇڏيو.

مٿي ذڪر ڪيل ناول جي مواد جي حوالي سان نامياري سنڌي اديب محترم رتوف نظاماڻي هڪ تفصيلي اڀياس رسالي ”همرچو“ ۾ لکيو هو جنهن جو ايڊيٽر ناميارو شاعر اياز جاني آهي. هن اڀياس ۾ رتوف نظاماڻي لکي ٿو ته:

”پيار جا چاليهه اصول“ ترڪ ليکڪا ”ايلن شفق“ جو لکيل ناول آهي. ناول جو بنيادي موضوع جيتوڻيڪ تيرهين صديءَ جي حالتن جي پس منظر ۾ مولانا جلال الدين رومي ۽ شمس تبريز جي تعلق تي بحث ڪيو ويو آهي، پر ساڳي وقت ليکڪا ان کي اولهه جي ٻن ڪردارن وسيلي موجوده حالتن سان ڳنڍڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي آهي.

سندس سرمستي ۽ صوفيائي فڪر جا ترجمان آهن:

عقل گوید پا منہ کاندرا فنا جز خار نیست،
عشق گوید هست در تو مائیہ آن خار ہا،
حرف مراگوش کن، بادہ دل نوش کن،
بیوخذ و بیہوش کن، خاطر طرار را.

(ترجمو: عقل چيو منهنجي پير اندر ڪنڊي کان سواءِ ڪا
بي شيءِ فنا ٿيل نه آهي.)

عشق چيو ته تو اندر ڪنڊن جي وڏي موڙي موجود آهي.
منهنجي چوڻيءَ ڏانهن ڪن ڏي، دل جو شراب پي ڇڏ ۽ دل
جي هوشيارِي کي بيخود ۽ بيهوش ڪري ڇڏ)

پاک شو ز خویش وهم خاک شو.
تاک ز خاک تو بروید گیاه

(ترجمو: پاڻ کي پاڻ پڻي کان آجو ۽ سڄو خاک مٽي ٿي
وڃ ته جيئن پنهنجي خاک مان گاهه ٻوٽا ڦٽي پون)

پر سند عشق چيست بگو ترک اختیار
هر کو ز اختیار تر مست اختیار نیست

(ترجمو: پڇن ٿا ته عشق ڇا آهي، ٻڌائي ته اختيار کي ڇڏڻ
يا ترڪ ڪرڻ، جنهن وٽ به گهڻو اختيار آهي حقيقت ۾ ان
وٽ ڪوبه اختيار نه آهي.)

ڳالهه ڪئي وڃي ٿي جنهن لاءِ آئون مٿي لکي آيو آهيان ته اها مزار
اسماعيلِي بزرگ شمس سبزواري جي آهي نه ڪ شمس تبريز جي سندس
وفات جو سال 1248ع آهي ۽ سندس قبر khoy ۾ واقع آهي. سندس
مقبري کي يونيسڪو طرفان عالمي ورثي جي حيثيت ڏني ويئي آهي.

شمس تبريز جي تعليمات جا ڪجهه ورق هن ريت آهن:

- رحمتون بي شمار آهن انهي ڪري هر شئي جي گهڻائي جي ڳالهه
ڪريو. پنهنجي فقيه هئڻ تي بس نه ڪريو ڇڏو ته آئون زياده
چاهيان ٿو. صوفي ٿيڻ کان به اڳتي، ۽ جيڪا شئي اڳيان اچي ان کان
به اڳتي، اڃان اڳتي.
- چڱو ماڻهو ڪنهن جي به شڪايت نه ڪندو آهي، هو ڪنهن جي
اوڻاين ڏانهن به نه نهاريندو آهي.
- سرهائي يا خوشي خالص صاف پاڻيءَ وانگر هوندي آهي. اها
جيڏانهن به هوندي آهي قول ڦلاريندي آهي.
- ڏک يا غم ڪاري سيلاب جيان هوندو آهي، اهو جيڏانهن به ويندو
آهي ته ساوڪون به ساڙي ڇڏيندو آهي.
- فارسي ٻوليءَ ۾ جيڪا عظمت ۽ شستگي آهي سا انهيءَ ۾ ڪيئن
آئي. جيڪا معنويت ۽ شستگي فارسي ٻوليءَ ۾ آهي سا عربيءَ ۾ به
ڪونهي.

هن سرمست، سحر انگيز ۽ قلندر صفت ماڻهوءَ جي حياتي چتئين
لڳل ڪپڙن ۾ گذري پر هن جي بي نيازي ڏسو ته ترڪ بادشاهه کي سماع
دوران گهوريل سونا سڪا اچلي منهن ۾ هڻي ٿو ۽ پنهنجي عالم مستيءَ ۾
جزا ۽ سزا کان بي نياز اٿي هليو وڃي ٿو. اهي ئي ڪامل انسان آهن جن
جي وقت کي تلاش آهي.

شمس تبريز جي شاعريءَ مان ڪجهه شعر هيٺ ڏجن ٿا جيڪي

پريشاني بڪي رهي هئي. انهن کان پڇيائين، توهان کي ڇا ٿيو آهي؟
هنن ورائيو: جنت جي خواهش اسان جو هيءَ حال ڪيو آهي.“
حضرت عيسيٰ ايجان به اڳيان وڌيو ته ماڻهن جو نئون ميٽر نظر آيس، ائين پي لڳو ته هنن گهڻو ڪجهه پوڳيو آهي پر پوءِ به سندن چهرن تي سرهائي پھڪي رهي هئي. حضرت عيسيٰ انهن کان پڇيو: “توهان ائين چولڳي رهيا آهيو؟” هنن ورائيو “اسان حق کي ڏسي / ماڻي ورتو آهي ۽ انهيءَ ڪري انهي ڳالهه اسان کي معمولي مقصدن کان بي نياز بڻائي ڇڏيو آهي.“ حضرت عيسيٰ فرمايو “بيشڪ اهي ماڻهو اهي آهن جيڪي پهتل آهن ۽ قيامت جي ڏينهن اهي ماڻهو ئي خدا جي حضور ۾ سرخرو ۽ مانائتا هوندا.“ اها تمثيل انهيءَ ڳالهه کي چتو ڪري ٿي ته عظيم مقصدن جي حاصلات لاءِ سوچيندڙ ۽ لوڇيندڙ ماڻهو پتڪڙن مقصدن ۽ غرضن جا غلام نه هوندا آهن. انهيءَ ڪري نه خوف سندن پيڇو ڪندو آهي ۽ نه لوپ ڪين پريشان رکندو آهي. اهڙا ماڻهو دوزخ محض ڌڙڪو ۽ جنت کي محض دلاسو سمجهندا آهن ۽ سندن پنڌ ايجان پراهون هوندو آهي. لطيف سائين سر رامڪلي ۾ هيئن چوي ٿو.

ڪيهي ڪم ڪاڀڙي ٿا اهڙي روش رون،
نڪا دل دوزخ ڏي نڪي بهشت گهرن،
نڪو ڪم ڪفار سين نڪا مسلماني من،
اڀا ائين چون ته پرين ڪجو پنهنجو

صوفياءَ ڪرام جا مختلف مکاتب فڪر آهن جهڙوڪ سهر وردي، نقشبندي، قادري، چشتي، اويسي ۽ مولوي. اهي سڀ وحدت الوجود جا قائل آهن. مشهور صوفي بزرگ، منصور حلاج جي نالي سان عام طور مشهور آهي پر سندس اصل نالو ابو الاغيث حسين بن منصور حلاج يعني منصور سندس والد صاحب جو نالو هو نه ڪ سندس. هن جو جنم فارس ۾ 838ع ڌاري ٿيو ۽ قوميت جي لحاظ کان هو ايراني هئو. لفظ حلاج جي

مقتل جو مسافر منصور حلاج

كفرت بدين الله والكفر واجب،

بيدي و عند المسلمين قبح

انڪار ڪيو مون الله جي دين جو، اهو انڪار مون لاءِ واجب

هئو ۽ مسلمانن لاءِ اهو گناهه آهي)

شيماء مجيد ۽ علامه جاويد جي مرتب ڪيل ڪتاب “حيات و ڪلام حسين بن منصور حلاج” تان ورتل، هيءُ عربي شعر ديوان حلاج ۾ موجود آهي.

نامياري ليکڪ اديس شاهه جو ڪتاب، The way of sufi

جيڪو پينگوئن بوڪس وارن ڇپرايو آهي سو تصوف جي حوالي سان هڪ معلوماتي ڪتاب آهي جنهن ۾ تصوف جي وصف، پس منظر ۽ تعليمات جي اڀتار سان گڏ مشهور صوفي مسلڪن / طريقن ۽ سلسلن بابت ڪافي معلومات ڏنل آهي ۽ ناليوارن صوفياءَ ڪرام جون جيون ڪٿائون ۽ سندن تعليمات جا حوالا به ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب ۾ امام غزاليءَ جي تعليمات جو ذڪر ڪندي هڪ ڳالهه ياد رکڻ لائق هن ريت بيان ڪئي وئي آهي. “هڪ ڏهاڙي حضرت عيسيٰ هڪ هنڌان لنگهيو ته رستي جي پاسي کان ديوار تي ڪجهه خراب حال ماڻهو ويٺل ڏٺائين ۽ انهن کان پڇيائين، “توهان کي ڪهڙي پريشاني آهي” هنن ورائيو “اسان جو هيءَ حال جهنم جي خوف کان ٿيو آهي.”

حضرت عيسيٰ اڳيان وڌيو ته رستي تي تڙيل پڪڙيل ٽولن جي صورت ۾ ڪي ماڻهو ويٺل نظر آيس، جن جي چهرن مان بي اطميناني ۽

مصر ۾ وڏو اثر رهيو آهي ۽ فاطمي سلطنت هنن سان تعلق رکندڙ هئي. منصور حلاج جي ڏاڏي جو تعلق زرتشتي مذهب سان هئو. هن ننڍپڻ ۾ ئي قرآن پاڪ حفظ ڪري ورتو هئو ۽ سندس مزاج ۾ ابتداء کان وٺي دنياوي راحتن کان دوري ۽ صوفين سان صحبت قائم ڪرڻ جو رجحان موجود هئو. چون ٿا ته حسين بن منصور حلاج شاديءَ بعد حج ڪرڻ لاءِ مڪي مڪرم ويو جتي هو هڪ سال ترسيو ۽ مسجد نبوي ڏانهن منهن ڪري روزي ۽ خاموشيءَ ۾ وقت گذاريائين. اتان کان پوءِ موتي هو ڊگهي سفر تي روانو ٿيو ۽ دوران سفر درس تدريس سان گڏ لکڻ جو ڪم به ڪندو رهيو. هن جي سوانح لکندڙ ٻڌائين ٿا ته هن مختلف موضوعن تي عربيءَ ۾ 46 ڪتاب لکيا ۽ شاعريءَ سان شغف ڪري عربي زبان ۾ سندس شاعريءَ جو مجموعو ”ديوان حلاج“ جي نالي سان مشهور آهي. سندس لکيل ٻين ڪتابن جو وچور هيٺين ريت آهي.

- 1- ڪتاب الابد والمابد
- 2- ڪتاب الاحرف المهدله والالزليه والاسماء الكلينة
- 3- ڪتاب لاصول والفروع
- 4- ڪتاب الامثال والابواب
- 5- ڪتاب تفسير قل هو الله احد
- 6- ڪتاب التوحيد
- 7- ڪتاب حمل النور والحيوات والارواح
- 8- ڪتاب خزائن الخيرات
- 9- ڪتاب خلق خلائق القرآن والاعتبار.
- 10- ڪتاب خلق الانسان والبيان
- 11- ڪتاب الدرر الي نصر الفشوري
- 12- ڪتاب الذاريات ذروا

معني آهي ڪجهه پڇيندڙ يعني پڇارو. هن جو تعلق وچئين دور سان آهي جڏهن بغداد ۾ عباسي خلافت سان تعلق رکندڙ خليفو المقتدر حڪمران هو ۽ سنڌ تي به عباسين جي حڪمراني هئي ۽ سندن تختگاهه منصوره هئو جيڪو قديمي وستي برهمڻ آباد وٽ هئو ۽ هالا کان سانگهڙ ويندڙ رستي تي اڄ تائين برهمڻ آباد جا ڪنڊر موجود آهن. منصور حلاج جو تعلق عراق ۽ ايران سان انهيءَ ڪري ڳنڍيو وڃي ٿو جو هن جي وفات 26 مارچ 923ع تي بغداد ۾ ٿي. هن جي جيون ڪتا جي اڀياس مان خبر پوي ٿي ته اصل ۾ هن جو واسطو حنبلي مڪتب فڪر سان هئو ۽ بعد ۾ هو فرمطين جي باطني فرقي سان سلهاڙجي ويو ۽ آخر ۾ تصوف جي وحدت الوجودي مڪتب فڪر جو ترجمان بڻجي ويو. هتي هن ڳالهه جي چٽائي به ضروري آهي ته اسلام جي ابتدائي دور ۾ ڪا به فرقہ بندي نه هئي پر حضرت محمد ﷺ کان پوءِ ٻه وڏا فرقا پيدا ٿيا جن مان هڪ فرقي پاڻ کي شيڪان علي سڏايو ته ٻين پاڻ کي سني سڏراوي. اهل سنت يعني سنيين جا چار فقهي امام ٿيا. اهي گروهه آهن حنفي، حنبلي، مالڪي ۽ شافعي، موجوده وقت سعودي عرب ۾ شافعين جي اڪثريت آهي ۽ ايران ۾ وري شيڪان جي اڪثريت آهي. اهڙيءَ ريت دنيا ۾ عرب کان وٺي ٻين ملڪن ۾ به انهن فرقن ۽ انهن جي ذيلي فرقن جي موجودگي ملي ٿي. حنفي فرقي جو بنياد وجهندڙ امام ابو حنيفه آهي ۽ اڳتي هلي ساڳئي فرقي جا پوئلڳ ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا جن مان هڪڙن کي وهابي ياديو بندي چيو وڃي ٿو ته ٻي کي بريلوي يا اهل سنت سڏيو وڃي ٿو. وهابي مڪتب فڪر جو اڳواڻ علامه عبدالوهاب ۽ بريلوين جو اڳواڻ علامه احمد رضا بريلوي آهي. اهڙي طرح شيڪان جا ٻه ٻه وڏا فرقا ٺهي ويا جن مان هڪڙي کي اسماعيلي / آغا خاني ۽ ٻي کي اثنا عشر سڏجي ٿو. اسماعيلي، حاضر امام جا قائل آهن ته اثنا عشر امام غائب جا مڃيندڙ آهن. اسماعيلي فرقي جو خاص طرح

- 13_ ڪتاب سرالعالم والمبعوث
- 14_ ڪتاب السهرو وجوابه
- 15_ ڪتاب السياسييه الي الحسين بن حمدان
- 16_ ڪتاب السياسيته والخلفاء والامراء
- 17_ ڪتاب شخص الطلمات
- 18_ ڪتاب الصدق ولاخلاص
- 19_ ڪتاب الصلو. ه والصلوات
- 20_ ڪتاب الصيهون
- 21_ ڪتاب طاسين الازل والجواهر كبير والشجرت الزيتونية الثوريت
- 22_ ڪتاب ظلم المدود والماء المسكوب والحيوات الباقيته.
- 23_ ڪتاب العدل والتوحيد.
- 24_ ڪتاب علم البقاء والفناء
- 25_ ڪتاب الغريب الفصيح
- 26_ ڪتاب في ان الذي فرض عليك القرآن لر آدك الي معاد
- 27_ ڪتاب قرآن قرآن الفرقان
- 28_ ڪتاب القيامة والقيامات
- 29_ ڪتاب الكبر والعظمة
- 30_ ڪتاب كبريت لاحمر
- 31_ ڪتاب كيد الشيطان و الامرالسلطان
- 32_ ڪتاب كيف كان وكيف يكون.
- 33_ ڪتاب ليفيته بالمجاز
- 34_ ڪتاب الكيفيته والحقيقت
- 35_ ڪتاب لاكيف
- 36_ ڪتاب الجليات

- 37_ ڪتاب مدع النبي والمثل الاعلي
- 38_ ڪتاب موابيد العارفين
- 39_ ڪتاب النجر اذاهري
- 40_ ڪتاب نور النور
- 41_ ڪتاب الوجود الاول
- 42_ ڪتاب الوجود الثاني
- 43_ ڪتاب هو هو
- 44_ ڪتاب الهياكل والعالم والعالم
- 45_ ڪتاب اليقظه وبد والخلق
- 46_ ڪتاب اليقين.

هن هندستان ۽ وچ ايشيا جو به دورو ڪيو ۽ پنهنجا ڪافي پرستار ٺاهيا، جن مان ڪيترائي سندس ٻي ۽ ٽئين دفعي مڪي جي سفر ۾ ساٿ رهيا. انهيءَ دوري ۽ سفر بعد هو بغداد ۾ رهي پيو. زندگيءَ جي ابتدائي حصي ۾ هو حضرت جنيد بغدادي جو پيروڪار رهيو ۽ اسرامڪي جو به پوئلڳ ٿيو پر بعد ۾ انهن ٻنهي هن کان لاتعلقي جو اظهار ڪيو. چيو وڃي ٿو ته هن جي ابتدائي استادن ۾ سهل التستري به شامل هو.

منصور حلاج فڪري طرح هڪ انقلابي انسان، فيلسوف، ۽ صوفي هئو. هن جو شعري ڪتاب ”ديوان حلاج“ پنهنجو مت پاڻ آهي. هن دشتِ سوس جو اڙانگو سفر به ڪيو، جنهن رڻ ڀٽ ۾ ريتي، واريءَ جا طوفان ۽ واچوڙا پيادل هلندڙن کي ته ڇا پر اُن ۽ گهوڙيسوارن لاءِ به موت جو پيغام ڪڍي ايندا هئا. انهيءَ پس منظر ۾ منصور حلاج تي جميل هاشمي جو لکيل ناول ”دشتِ سوس“ پڙهڻ وٽان آهي. انهيءَ کان علاوه منصور حلاج تي تحقيق لاءِ هيٺيان ڪتاب به ڪارائتو مواد مهيا ڪن ٿا.

جو ڪو احساس باقي نٿو رهي. هن پنجاه سالن جي ڄمار ۾ هٿين فرمايو: “ ايجان تائين منهنجو ڪو به مسلڪ نه آهي پر مڙني مذهبن ۾ جيڪي سڀ کان ڏکيون شيون آهن مون اهي اختيار ڪري ورتيون آهن.”

انهيءَ دور جي مشهور بزرگ حضرت شبلي نعماني منصور بابت چيو ته مون ۾ ۽ حسين بن منصور حلاج ۾ فقط ايترو فرق آهي ته ماڻهن هن کي دانشور سمجهي قتل ڪري ڇڏيو ۽ مون کي ديوانو يا چريو سمجهي ڇڏي ڏنو. هن کي ظاهر پرست مفتين ڪافر قرار ڏيئي ڇڏيو ته ميدان عرفات ۾ هن چيو “ اي الله! تون گمراهن ۽ پتڪندڙن کي راه ڏيکارڻ وارو آهين ۽ آئون جيڪڏهن واقعي ڪافر آهيان ته منهنجي ڪفر ۾ اضافو ڪري ڇڏ. ” هن انهيءَ دعا ۾ هيئن به چيو “ آئون توکان سواءِ ڪنهن به ٻي جي عبادت نٿو ڪريان ۽ تنهنجي احساسن جو پنهنجي عاجزيءَ سبب شڪر به ادا نٿو ڪري سگهان. منهنجي پاران تون پاڻ ئي شڪر ادا ڪري ڇڏ، ڇاڪاڻ ته بندين لاءِ تنهنجي شڪر ادا ئي ممڪن ئي نه آهي.”

حسين بن منصور حلاج تصوف جي دنيا جو يڪتا مثال آهي. هن جي شهادت ۽ تعليمات جو فارسيءَ جي صوفي شاعرن کان وٺي ننڍي کنڊ هند ۽ سنڌ جي صوفي بزرگن ۽ شاعرن تي ڳوڙهو اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نامياري جرمن محقق اينمري شامل تصوف جي حوالي سان وڏي تحقيقي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي آهي. هن پنهنجي ڪتاب Pearls of Indus جي صفحي 96 تي پنهنجي مضمون The martyr mystic halaj in sindhi folk poetry ۾ سنڌ جي لوڪ شاعريءَ ۾ منصور حلاج جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو پڙهڻ وٽان آهي. ابن عربي، شمس تبريز، مولانا رومي، فريد الدين عطار کان منصور حلاج تائين وحدت الوجود جي نقطه نظر کي اردو، سرائيڪي ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ اهم مقام حاصل رهيو آهي. منصور حلاج جو نعره اناالحق لطيف سائين ۽ سچل سرمست وٽ به موجود آهي. جيئن سچل چيو.

“سچو سو سبجان، عالم ليکي آدمي.”

لطيف سائين ساڳئي منصوري نعري کي لطيف انداز ۾ هن ريت

1. عشق کي رستي اپني، ليڪڪ محبوب تابش
2. حسين بن منصور حلاج، ليڪڪ لوئي ماسينيون، مترجم ڊاڪٽر صابر آفاقي
3. حسين بن منصور حلاج، ليڪڪ طاهر منصور فاروقي
4. شهيد عشق، ترتيب ڏيندڙ محمد اڪرام چغتائي
5. تذڪره الاولياءِ، شيخ فريد الدين عطار.
6. كشف المحجوب، سيد علي بن عثمان هجوڀري.

ناول “دشتِ سوس” کي پڙهندي ماڻهو اهڙي دنيا ۾ کوٽجي وڃي ٿو جو خود کي دشتِ سوس جو مسافر سمجهڻ لڳي ٿو ۽ ائين پائين ٿو ته هيءَ سڄي ڪائنات دشتِ سوس آهي ۽ پاڻ واريءَ يا ريت جو هڪ ڌڙو ڀر اهو ڌڙو جڏهن وسعت اختيار ڪري ٿو ته خود دشتِ سوس بڻجي وڃي ٿو. خليل جبران پنهنجي ڪتاب “ريت اور جهاگ” ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي ته ابو الهول زندگيءَ ۾ فقط هڪ ڀيرو ڳالهائيو ۽ هن چيو ته “واريءَ جو ڌرو صحرا آهي ۽ صحرا واريءَ جو هڪ ڌرو.” ۽ پوءِ هو سدائين لاءِ خاموش ٿي ويو. منصور حلاج جو سڄو فلسفو انهيءَ هڪ جملي ۾ اظهار جي وڃي ٿو. اهو ئي سبب آهي ته هن پير تي ڏونگو هڻي “اناالحق” جو اعلان ڪيو جنهن جي معنيٰ آهي، “آئون حق يا سچ آهيان.” انهيءَ نعره اناالحق هڪ طرف شريعت جي صاحبن کي چيڙائي وڌو ته ٻي طرف انهيءَ دور جا مشائخ به هن کان ناراض ٿي پيا ڇاڪاڻ ته انهن مشائخن يا صوفين جو اهو خيال هئو ته حق جي پڌرائي کي راز ۾ رکڻ جي ريت اختيار ڪرڻ گهرجي ها جيڪا منصور نه ڪئي. هن جا سوانح نگار سندس زهد ۽ عبادت جا تذڪرا ڪندي کيس هڪ مثالي عبادت گذار به سڏين ٿا. چيو وڃي ٿو ته هو هر رات چار سئو رکعتون ادا ڪندو هو ۽ جڏهن ماڻهن کائڻس پيئڻو ته هيڏن مرتبن کان پوءِ به تون ايتريون اذيتون چوڻو برداشت ڪرين. ته هن ورائيو ته دوست جو مفهوم ئي اهو آهي ته مصيبتن تي صبر ڪيو وڃي ۽ اهي جيڪي هن راه ۾ فنا ٿي وڃن ٿا انهن ۾ سرهائي ۽ غم

هن موضوع تي مون ڪافي سال اڳ هڪ مضمون لکيو هئو “
 سرمد ڇا ٿو سوچي؟” جيڪو ڪتاب سرمد ڇا ٿو سوچي ۾ موجود آهي.
 تصوف ۽ ملائيت در حقيقت ٻن ويچار ڌارائن جا نالا آهن ۽ انسان ذات
 جي نجات صوفين واري فطري ڌارا سان سلهاڙيل آهي. ملائيت وٽ نفرت،
 ڪروڙ ۽ وير آهي پر صوفي ته انهن جا به واهرو ٿين ٿا جيڪي ساڻن وير
 رکن ٿا.

صوفي لاکوفي، ڪون پائيس ڪير،
 منجهان ئي منجهه وڙهي، پٿر ناهيس پير،
 جنين ساڻس وير، ٿئي تنين جو واهرو
 (لطيف)

صوفي مت هڪ آفاني ۽ عالمگير تحريڪ آهي، جيڪا مذهبي
 مت پيدان کان مٿاهين ٿي سڄي انسان ذات کي هڪ ڏاڳي ۾ پروڻي ٿي ۽
 نفرتن، برترين ۽ ويڇن کي مٽائڻ ۾ مددگار ٿئي ٿي. وجود جي وحدت مان
 مراد هيءُ آهي ته هيءُ پوري پرڪرتي / ڪائنات هڪ اڪائي آهي جنهن
 ۾ ڪا به دوئي Duality نه آهي. حسين بن منصور حلاج جو اهو نقطه نظر
 ظاهر پرست ملن ۽ مفتين جي سمجهه ۽ قبول ڪرڻ کان مٿاهون هو انهيءَ
 ڪري هن کي ڪافر قرار ڏيئي سوريءَ سزاوار بڻايو ويو.

اڄ اڪيهين صديءَ جا طالبان دهشتگرد ۽ داعش جا حامي ملان
 ۽ مفتي دنيا کي دوزخ ته بنائي سگهن ٿا پر جنت ۾ تبديل نٿا ڪري سگهن
 ۽ اهي حقيقت پسندي ۽ وسعت قلبي جا ازلي ويري آهن ۽ سندن انڌيءَ ۽
 ڪوتاه نظري عالمي اخوت ۽ برادري لاءِ زهر قاتل آهي انهيءَ ڪري اهي
 شمس تبريز منصور حلاج ۽ سرمد جا قاتل آهن. منصور جو سفر اڙانگو
 سفر آهي ۽ هن راهه جو گذر ئي قتل گاهه کان ٿئي ٿو جتي سر جو سانگو
 لاهڻو پوندو آهي ۽ سِر عيوض سُرڪي ونڻ جو سودو منصور جهڙا مٿير

بيان ڪيو آهي.

پيهي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ
 نڪو ڏونگر ڏيهه ۾ نڪا ڪيچين ڪاڻ،
 پنهنون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.

ساڳئي سلسله عشق و عرفان ۾ سرائيڪي زبان جي مشهور صوفي
 بزرگ خواجہ غلام فرید چوي ٿو.

ملان ويري سخت ڏسيندي

بي شڪ هن استاد دليندي ابن العربي تي منصور
 ملان مون کي پنهنجا شديد دشمن لڳندا آهن ۽ بي شڪ
 اسان هجرت دل وارن لاءِ ابن العربي ۽ شيخ منصور جهڙا
 ماڻهو استاد آهن)

اهڙيءَ طرح ٻي هنڌ خواجہ غلام فرید هن ريت اظهاري ٿو

عاشق مست مدام ملامي

ڪه سبھاني بن بسطامي

آڪھ انالحق تھي منصور

دائمي عاشق لوگ سبحاني ما اعظم شاني

عاشق هميشه مست رهندا آهن پوءِ ڇو نه ڪيتري ملامت

پوندي هجي. اهي سبحاني ما اعظم شاني جو نعرو لڳائي

بايزيد بسطامي بڻجي ويندا آهن ۽ انا الحق جو نعرو هڻي

منصور ٿي ويندا آهن

حضرت بايزيد بسطامي صوفي مت جو تمام وڏو نالو آهي ۽ هن

انالحق واري نعري کي ٻي ريت اظهاري يعني چيائين.

“ آئون سبحان آهيان ۽ منهنجو ڪيڏو نه اعليٰ ۽ عظيم شان

آهي.”

منصور حلاج جي سوانح نگارن هن کي مليل سزا جو هن ريت به ذڪر ڪيو آهي ته پهريائين هن جي پنهنجي هٿن کي ڪپيو ويو ته هن رت هائڻ هٿن سان پنهنجي منهن کي لال ڪري ڇڏيو ته جيئن رت وهڻ ڪري سندس چاهي تي پيلاڻ نظر نه اچي ۽ پوءِ سندس چنگهن کي ڪپيو ويو پوءِ زبان وڍي ويئي ۽ بعد ۾ سندس سر ڌڙ کان ڌار ڪري هن جو انت آندو ويو پر هو هر دفعي مسڪرائيندو رهيو. چون ٿا ته آخر ۾ سندس جسم جون ٻوٽيون ٻوٽيون ڪري انهن کي باهه ڏني وئي ۽ سندس رک درياءَ ۾ اڇلائي وئي.

منصور حلاج جي شهادت پٺيان هڪ وڏو عنصر سياسي هئو ڇاڪاڻ ته هو هڪ طوفان بڻجي اڳتي وڌي رهيو هو ۽ عباسي خليفي المقتدر کيس پنهنجي تخت ۽ تاج لاءِ وڏو خطرو ڄاڻي سندس انت آندو ۽ انهي عمل ۾ ملان ۽ مفتي سندس ساٿاري رهيا. مولانا ابوالڪلام آزاد پنهنجي مضمون ”سرمه شهيد“ ۾ لکيو آهي، ”جڏهن به حڪمرانن کي ڪنهن حق پرست جو انت آڻڻو هوندو آهي ته جلاڊ جي تلوار ۽ مفتيءَ جو قلم گڏوگڏ هليا آهن. چون ٿا ته جڏهن هن کي قيديءَ جي صورت ۾ درٻار ۾ آندو پيو ويو ته هڪ صوفيءَ ڪائنس پڇيو، ”عشق ڇا آهي؟ هن ورائيو ته ”اهو توهان کي اڄ يا سڀاڻي يا ٻي ڏينهن معلوم ٿي ويندو.“ هن کي انهيءَ ڏينهن قتل ڪيو ويو ٻي ڏينهن ساڙيو ويو ۽ نئين ڏينهن هن جي رک (قلهيار) اڇلائي وئي.

مون پنهنجي ڪتاب ”ورق ورق زندگي“ ۾ لکيو آهي، ”اي دشتِ سوس ۾ خيمه زن! منصور حلاج جو ڪو پار ڪو پتو؟ خيمه زن پنهنجي اکين تان اڇا چپر هٽائيندي چيو، ”هو جيڪو ڪرهن جو قافلو ڪاهيندو پيو وڃي ان جي جرس جي هر لار ۾ منصور جي تار آهي ۽ ها! دشتِ سوس جي بي پناهه وسعتن کي مٿ ۾ ويڙهي وٺندي ته منصور کي پائي وٺندي.“ پوءِ هو اچن چپرن وارو خيمه زن بي نيازيءَ سان چپر اکين تي واري طول تي اهلي پيو ۽ اکيون ٻوٽي ڇڏيائين جڏهن ته سڄو دشتِ سوس هن جي چپرن هيٺ ڍڪجي ويو هو.

ماڻهو سستو سمجهندا آهن.

آخرڪار 26 مارچ 922ع تي سرعام کيس سوريءَ ڇاڙهيو ويو. هڪ روايت آهي ته منصور کي هڪ ميدان تي آندو ويو جتي ماڻهن کي چيو ويو ته هن کي سنگسار ڪن ۽ ماڻهن حڪم جي تعميل ۾ نه چاهيندي به هن تي پٿر وسائڻ شروع ڪيا ۽ انهيءَ ميڙ ۾ موجود شبلي رسم نياڻيندي هن تي هڪ گل ڦٽو ڪيو ته منصور کان رڙ نڪري ويئي. منصور کان پڇيو ويو ته هن ٻين جي پٿرن تي رڙ نه ڪئي ۽ شبلي جي گل تي هن کان رڙ ڇو نڪتي ته هن ورائيو ته ٻي خلق ته اڻڄاڻ هئي پر شبلي کي سندس منزل ۽ مقام جي خبر هئي ته به هن حاڪم جي حڪم جي تعميل ڪندي هن ڏانهن گل ڦٽو ڪيو. هن مثال مان هيءَ سبق به ملي ٿو ته لوڪ ڪهڙو به وهنوار ڪري پر باخبر دوستن جو ڄاڻي بجهي بي خبر بڻجن يا لوڪ واري رسم ادا ڪرڻ جو عمل ڏکوئيندڙ هوندو آهي. اهڙي حالت ۾ جسم نه پر احساس مجروح ٿيندا آهن ۽ ماڻهو پاڻ کي اڪيلائي جي سئو سالن جي قيد ۾ بند پائيندو آهي.

هي بي سمجهه سمجهو. هي اڻڄاڻ ڄاڻو
پري بزم ۾ مون اڪيلو گذاريو
(اياز)

اڪيلائيءَ جو اهو احساس ماڻهوءَ کي ٽوڙڻ ۽ پورڻ لاءِ جيتوڻيڪ ڪافي آهي پر منصور حلاج پنهنجي سچاين واري نقطه نظر سان اهڙي والهائي وابستگي جو ڏئي هئو جو مقتل جي ميدان تي به اتل ۽ اڏول رهيو. اهڙا ماڻهو ئي تاريخ جو نت ۽ روح عصر هوندا آهن. منصور تي فتوائون ڪيندڙ مٿن مفتين ۽ سندس قاتلن جي قبرن جو ڪو به پتو نه آهي پر ڪٿي انهن جون قبرون هونديون به ته انهن تي ڪو به گلن ڇاڙهڻ وارو نه هوندو آهي ۽ اتي ڪتا ئي رڳو پيشاب ڪندا هوندا پر منصور وقت جي دل ۾ اڄ به ڌڙڪي رهيو آهي سندس سوچ ۽ فڪر جي سرهاڻ ڏسانن کي واسي رهي آهي.

بابا فرید جا اشلوک

لفظ اشلوک هندي زبان جو آهي ۽ انهيءَ کي شلوڪ به لکيو ۽ پڙهيو ويندو آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ان کي سلوڪ لکيو ۽ پڙهيو ويندو آهي. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ مشهور ڪلاسڪ شاعر. سامي ”جا سلوڪ سنڌي شاعريءَ جو املهه ورثو حصو آهن. سنڌي اديبن جي ڪوآپريٽو سوسائٽي حيدرآباد طرفان سائين محمد ابراهيم جويو ٽي رسالا ساڳئي نموني سان ڇپرائي هڪ سٽ جي شڪل ۾ پڌرا ڪيا. شاهه جو رسالو (ڪلياڻ آڏواڻي وارو) سچل جو رسالو ۽ ساميءَ جا سلوڪ سائين محمد ابراهيم جويو صاحب انهن عظيم شاعرن جي شاعريءَ جي تاريخي، سياسي، سماجي ۽ اقتصادي پس منظر ۾ موجود محرڪن جي چنڊ ڇاڻ ۽ وضاحت لاءِ هڪ الڳ ڪتاب لکيو. ”شاهه سچل، سامي“ هيءُ ڪتاب تجزياتي لحاظ کان هڪ لاپائتو ڪتاب آهي جنهن جو اڀياس ڪرڻ ضروري آهي.

هڪ اداري ”مقتدره قومي زبان اسلام آباد“ طرفان ڇپايل هندي اردو لغت ۾ لفظ اشلوک جي معنيٰ هن ريت ڏنل آهي. اشلوک (شلوڪ) نظم، شعر، بيت، دوهو، مقفي فقره، انهيءَ لفظي معنيٰ جي لحاظ کان اشلوڪ شاعريءَ جي ٽي هڪ صنف آهي. پنجابي زبان جو به سنڌي ۽ سرائڪي زبانن جيئن پنهنجو هڪ مناس آهي جنهن ۾ بابا فرید ۽ گرونانڪ جي شاعريءَ صوفيائي سوچ جو انوکو ۽ اثرائتو اظهار ڪيو آهي جنهن جو اثر سنڌي ٻوليءَ جي مهان شاعر لطيف سائين به قبوليو آهي ۽ ڪيترن اشلوڪن ۽ شعرن کي شعوري طرح پنهنجو بنايائيندي

خليل جبران صحيح چيو هئو ”ابوالهول زندگيءَ ۾ فقط هڪ ڀيرو ڳالهايو ته واريءَ جو ذرو صحرا آهي ۽ صحرا واريءَ جو ذرو ۽ پوءِ هو خاموش ٿي ويو. سڄي پرڪرتي يعني گل ڪائنات هڪ آواز ٿي نعره مستانه بلند ڪري رهي آهي. اناالحق، اناالحق، اناالحق.“

لطيف سائين جي فڪر ۽ تخيل تي به منصور حلاج گهنگهور گهٽا جيئن ڇائيندو رهيو ۽ اهڙيون ڪوڙ ساريون شاهديون سندس شاعريءَ ۾ موجود آهن. جهڙوڪ.

* جَر ٿر تڪ تنوار وڻ تڻ وائي هيڪڙي
سپيئي شئي ٿيا، سوريءَ سزاوار
هم منصور هزار ڪهڙا چاڙهيو چاڙهين؟
* سر ڍونڍيان ڌڙ نه لهان، ڌڙ ڍونڍيان سر ناهه،
هٿ ڪرايون آڱريون، ويا ڪچي ڪانه
وحدت جي وهانءَ جي وياسي وڍيا.
* سڀت پچار پرين جي، سڀت هوت حضور
ملڪ مڙيو منصور، گهي ڪهندين ڪيترا؟

پنهنجن بيتن ۾ آندو آهي. مثال طور بابا فريد جو هڪ اشلوڪ آهي.

فريدا جو تين مارڻ مڪيان، تنهان نه مارين گهر

آپڻي گهر جائي، پير تنها دي چم

يعني اي فريدا! توسان جيڪي وڙهن تن سان

تون نه وڙه، انهن جا پير چمي موتي

پنهنجي گهر هليو اچ.

لطيف سائين ساڳئي خيال کي هن ريت اظهاريو آهي.

هو چونئي تون مَ چئو واتان ورائي،

اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي،

پاند ۾ پاڻي، ويو ڪيني وارو ڪين ڪي.

تصوف سان تعلق رکندڙ عالمن ۽ شاعرن جي سوچ يونيورسل

آهي ۽ اهي خارج / ٻاهر بجاءِ باطن / اندر جي اوجر کي اهم سمجهندا

آهن. بابا فريد به هڪ اشلوڪ ۾ انهيءَ فڪر کي هن ريت بيان ڪري ٿو.

فريدا جي تون عقل لطيف، ڪالي لڪ نه ليڪ،

آپڻي گريوان ۾، سر نيوان گر ديك،

يعني: اي فريدا! جيڪڏهن تنهنجو عقل سچيت يا لطيف

آهي ته ڪوجها ڪم نه ڪر ۽ حق کي پاڻ لاءِ پنهنجو سر

جهڪائي اندر ۾ جهاتي پاڻي.

بابا فريد شڪر گنج جو فڪر تعلق صوفين جي چشتيه سلسلي

يا مسلڪ سان آهي. سندس اشلوڪ ”گرو گرنٽ صاحب“ يعني سڪن

جي مقدس ڪتاب مان گرمڪي لپيءَ ۾ لکيل مليا آهن جنهن ڪري

ڪيترا عالم ۽ مهقق انهن کي بابا فريد جو ڪلام ميجڻ لاءِ تيار نه آهن ۽

انهيءَ ڳالهه تي ڪافي تفصيلي بحث به ٿي چڪو آهي پر پنجابي ٻوليءَ

جي هڪ وڏي دانشور محمد آصف خان پنهنجي ڪتاب ”آڪهيا بابا فريد

ني” ۾ نه رڳو بابا فريد جي حياتي ۽ سندس ڪلام تي بحث ڪيو آهي پر

هن سلسلي ۾ ڦهليل غلطين جي ڌڙ ڏور ڪرڻ ۾ به ڪاميابي حاصل

ڪئي آهي. بابا فريد جي آخري آرامگاهه پاڪ پتن ۾ آهي جتي هر سال

هن جو عرس ٿيندو آهي. هڪ محقق عبدالعزيز ساحر ڪتاب ”اشلوڪ،

بابا فريد ڪا منتخب ڪلام“ جي صفحي 13 تي بابا فريد متعلق لکي ٿو،

بابا فريد جا اشلوڪ نفس کان وٺي آفاق تائين جو منظر نامو ترتيب ڏين

ٿا، اهي تهذيب ۽ ان جي ڏسائڻ جي داخلي ۽ خارجي فضا کي سمجهڻ لاءِ

هڪ معيار ۽ ماپو مهيا ڪن ٿا. بابا فريد جا اشلوڪ ڏاهپ ۽ عرفان جو

خزانو آهن، انهن جو هڪ پنهنجو علامتي يا اهڃاڻي نظام آهي. انهيءَ

نظام جي اهڃاڻي ۽ معنوي مامرن تائين پهچ پنهنجي ماضيءَ جي روايتي

۽ فڪري وهڪرن طرف ڏانهن موٽڻ کان سواءِ ممڪن نه آهي.”

ننڍي ڪنڊ ۾ انسان دوستي ۽ اندر اجارڻ جي تعليم صوفياءَ

ڪرام جي تعليمات ۾ موجود آهي پر اسان جا ماڻهو انهن بزرگن کي پير

سمجهي پوڄڻ لاءِ ته تيار آهن پر سندن تعليمات کي سمجهڻ ۽ ان تي

عمل ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن. اهو ئي ڪارڻ آهي جو معاشرتي زندگيءَ جو

تاجي پيٽو اڪڙي ڏاڳا ڏاڳا ٿي رهيو آهي ۽ خود غرضي ۽ مفاد پرستي ديرو

ڄمائي ورتو آهي. انساني قدرن جي انهيءَ ابتر ۽ زوال ساري سماج کي

ساڻو ۽ بي ستو ڪري ڇڏيو آهي.

بابا فريد کي جيڪڏهن فڪري رهبر بنائي وڃي ۽ ان قبيلي جي

صوفين جي سوچ کي سونهون بنائي وجود جو ورق ڏوئي وڃي ته انهن

هاڃيڪار حالتن کان چوٽڪارو حاصل ڪري سگهجي ٿو.

بابا فريد جي چند اشلوڪن جو سنڌي ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

اي فريدا! جنهن ۾ هوس آهي سو ڪوڙو پيار آهي،

تتل چير مينهن جي لار کي ڪيستائين روڪي سگهندي

اي فريدا مون سمجهيو ته پنهنجي ئي گهر ۾ آڳ ڏکيل آهي، پر مٿي
 چڙهي ڏنر ته گهر گهر ۾ آڳ لڳل آهي
 اي فريدا جيڪڏهن تير گهٽ هجن ته سوچي سمجهي مٿ ڀرجان،
 ۽ جيڪڏهن محبوب ڪم سن هجي ته ڪڏهن به ناز نه ڪجان،
 اي فريدا انهن ئي تنگن سهارن پٽڪين جنگل جنگل
 اڄ پاسي ۾ پيل گرو/ڪورو به ڏور پيو لڳي.
 اي فريدا فقيري وارو رستو ڏکيو آهي، اهڙو تيز ۽ سنهو آهي جهڙي
 ترار جي ڌار.
 اي فريدا هجي عجز سھڻ، مٺي ماڪي جهڙي زبان،
 جنهن ۾ اهي گڻ هوندا تنهن کي ملندو ڀڳوان.

ذره درد دل ۽ عطار

گُفر ڪافر را و دين ديندار را

ذره درد دل فريد الدين عطار را

دل ته هر ماڻهوءَ جي سيني ۾ آهي پر هڪ انسان دوست شخص
 جي دل اُنهيءَ درد ۾ تڙبي ٿي جيڪو درد سندس پنهنجو نه پر پوري انسان
 ذات جو درد آهي. اُها دل درد جو ذرو به پائي اطمینان ماڻي ٿي ڇاڪاڻ ته
 اهو درد دل پنهنجي حسرتن، خواهشن ۽ آسائشن لاءِ نه پر گُل ڪائنات
 لاءِ دل کي ڌڙڪندو رکي ٿو. ٻين جي درد کي پنهنجو درد سمجهڻ، حق ۽
 سچ جي راه تي هلي مقتل ڏانهن منهن ڪرڻ واري دل ڪنهن ڪنهن جو
 پاڳ بڻجي ٿي ۽ اهو دل جو درد ئي آهي جنهن لاءِ لطيف سائين چيو هئو.
 “جي ماسو مڙيئي مال، ته پوچارا پُر ٿئين” هزارين سجدا جيڪي خود
 غرض جبين تي جرڪي رهيا آهن انهن کان فريد الدين عطار وارو ذره
 درد دل، اُتاهون آهي. جيڪي واعظ ۽ خطيب ممبرن تي ويهي خوف خدا جو
 درس ڏيندا آهن انهن جي دلين ۾ خوف خدا جو پاڇو به نه هوندو آهي.
 جيڪي پنڊت ڀارتنا ڪري رام ريجھائڻ جا جتن ڪندا آهن انهن کان
 رام رُئل رهندو آهي. جيڪي جوڳي جوڳ پڇائڻ بجاءِ گندي ۽ گراه جا
 گولا هوندا آهن انهن کان حق بنهه ڏور هوندو آهي.

گولا جي گراه جا، جونا سي جوڳي،

قتل سي ڦوڳي، جن شڪر سانديا.

جيڪي دوزخ جا ڌڙڪا ڏيئي ماڻهن جون مٿيون منجهائيندا ۽

۽ معروف آهي. سندس اصل نالو ابو حامد بن ابوبڪر ابراهيم آهي ۽ سندس تعلق ايران جي شهر نيشاپور سان هئو. عطار جي معنيٰ آهي عطر يا دوائون ٺاهيندڙ جيڪو غالباً سندس آبائي پيشو هئو. هيءُ فارسي ٻوليءَ جو شاعر ۽ تصوف جو وڏو پرچارڪ يا استاد هئو. هن بابت ڪثرت سان معلومات ميسر نه آهي پر هن جي ٻن همعصرن عوفي/عافي ۽ طوسي هن جو ذڪر ڪيو آهي. عوفي جي چوڻ مطابق هو سلجوقي حاڪمن جي دور سان تعلق رکي ٿو. جيتوڻيڪ هن جي پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪا وڏي شهرت نه هئي پر بعد ۾ هن جي شاعري ۽ فڪر کي وڏي مڃتا حاصل ٿي.

عطار مشهور صوفي حسين بن منصور حلاج جو وڏو مداح هئو ۽ پنهنجي ڪتاب ”تذڪره الاولياء“ جي هڪ باب ۾ هن حلاج بابت ڪافي احترام ۽ مڃتا جو اظهار ڪيو آهي. عطار جو سنڌ جي صوفين تي به وڏو اثر رهيو آهي، انهيءَ ڪري سچل سرمست کي ”سنڌ جو عطار“ سڏيو ويو آهي.

مشهور عالم ۽ صوفي بزرگ مولانا جلال الدين رومي هن کان متاثر هئو جيتوڻيڪ مولانا رومي جو مرشد شمس تبريز هئو. مولانا رومي جي فريد الدين عطار سان سن 610ھ ۾ نيشاپور ۾ ملاقات ٿي هئي جڏهن مولانا اڃا ڇهن سالن جو هئو. فريد الدين عطار کيس پنهنجي مثنوي اڀياس لاءِ ڏني هئي مولانا رومي پنهنجي ڪتاب ”مثنوي مولانا روم“ ۾ عطار ۽ سنائي جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته ”عطار روح هئو. سنائي هن جون اکيون هئو ۽ اسان انهن جي قافلي ۾ بعد ۾ شامل ٿياسين.“ ”عطار عشق جي ستن شهرن جو سفر ڪري چڪو هو پر اسان اڃا تائين گهٽيءَ جي موڙ تي سهڙيا آهيون.“

چيو وڃي ٿو ته عطار بغداد، بصري، ڪوفي، مڪي، مديني، دمشق، خوارن ۾، ترڪستان ۽ هندستان جو سفر ڪري وڏن وڏن علم جي

جنت جي پروانن جو وڪرو ڪري مايا جي موهر ۾ گرفتار هوندا آهن سي نه خود دوزخ جي ڌڙڪي کي هنئين سا هنڊائيندا آهن ۽ نه جنت جي اصل حقيقت کان آگاهه هوندا آهن. هنن جي آشنائي ۽ هنن جو عشق ته مايا ۽ ملڪيت سان هوندو آهي ۽ هنن کي انهيءَ ڳالهه جي ڪا به پرواهه نه هوندي آهي ته خدا جي گهر جي پاسي ۾ ڪنهن جي ٻچن بک وگهي روئندي رڙندي رات گذاري آهي. ”پاڙي ناهي پروڙ ته رات رنجائي گذري“ بيت پيريلن کي ڪهڙي گل ته بک ڇا ٿيندي آهي ۽ بکين جو وقت ڪيئن ڪتبو آهي. اهڙا واعظ، خطيب، پنڊت ۽ خدا جي نالي تي مال ميڙي حج ۽ عمرا ادا ڪندڙ ٺوڳي ته ٿي سگهن ٿا پر خدا جا مقبول بندا نٿا بڻجي سگهن.

جنهن سناسيءَ سانڍيو گندي ۽ گراه،
 انهيءَ کان الله، اڃان آڳاهون ٿيون
 (لطيف)

اسان اڳ ۾ به انهيءَ ڳالهه جو اظهار ڪري چڪا آهيون ته تصوف هڪ تحريڪ آهي جيڪا مذهبي پيداوار کان انسان کي آجو ڪري سچ ۽ حق جي پنڌ جو پانڌيٽو بڻائي ٿي. اها تحريڪ قبل مسيح ۾ به موجود رهي ۽ دنيا جي مختلف ملڪن ۾ ان جا پرچارڪ رهيا. مسلمانن ۾ به هن تحريڪ جا عظيم علمبردار رهيا آهن جن تاريخ تي اڻ مت نقش ڇڏيا آهن. اهڙن عظيم انسانن ۾ محي الدين ابن عربي (جنم 560 هجري مطابق 1165ع) شمس تبريزي، حسين بن منصور حلاج (وفات 26 مارچ 922ع)، مولانا جلال الدين رومي (جنم 604 هجري)، شهاب الدين سهروردي (جنم 1133ع)، فريد الدين عطار (1110-1221ع) ۽ بيا صوفياءَ ڪرام شامل آهن.

فريد الدين عطار عام طرح عطار نيشاپوري جي حوالي سان مشهور

صاحبن، ويدانتي صوفين ۽ شيخن سان ملاقاتون ڪري حق تائين رسائي حاصل ڪرڻ جي ڄاڻ حاصل ڪئي پر آخر انهي نتيجي تي پهتو ته اندر ۾ جهاتي پاڻ سان ئي حق تائين رسائي ممڪن آهي. جيئن لطيف سائين چيو آهي.

ويجن چو وٽڪار هت نه ڳولهي هوت ڪي،
لڪو ناهي لطيف چئي ٻاروچو ٻي پار
نائي نيٺ نهار تو م ديرو دوست جو.

عطار هڪ وڏو عالم، شاعر ۽ مفڪر هئو. هن پنهنجي 110 ساله زندگيءَ ۾ اٽڪل هڪ سئو چوڏهن ڪتاب لکيا جن مان ڪجهه هيٺيان آهن.

1. مختار نام
2. خسرو نام
3. منطق الطير
4. ديوان (غزلن تي مشتمل شاعري)
5. اسرار نام
6. مصيبت نام
7. الاهي نام
8. جواهر نام
9. شرح القلب.

هو پنهنجي ڪتاب ”مختار نام“ ۾ لکي ٿو ته هن پنهنجي هٿن سان ٻن ڪتابن ”جواهر نام“ ۽ ”شرح القلب“ کي ضايع ڪري ڇڏيو پر انهن ٻن ڪتابن کي ضايع ڪرڻ جو ڪو به سبب نه ڄاڻايو اٿس. عطار علامتي انداز ۾ حقيقت ۽ معرفت جو ذڪر ڪيو آهي. جنهن جو بهترين مثال سندس ڪتاب ”منطق الطير“ آهي جنهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ”پڪين

جي پارليامينٽ“ جي عنوان سان ڪتاب ڇپيل آهي. هن ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهي ته پڪين جي هڪ ڪانفرنس ٿي ٿي. جنهن ۾ اظهار يو وڃي ٿو ته پڪين جو سردار سيمرغ ڪيئن تلاش ڪجي. باهمي صلاح مشوري دوران اها ڳالهه سامهون اچي ٿي ته سيمرغ سان ملڻ لاءِ ست واديون طئه ڪرڻيون پونديون تڏهن سيمرغ تائين پهچي سگهيو. پڪين جو وڏو وڻ ستن وادين طئه ڪرڻ لاءِ پرواز ڪري ٿو. انهن وادين کي عطار هيٺ ڏنل ستن وادين سان تعبير ڪري ٿو.

1. طلب يا تلاش جي وادي
2. عشق جي وادي
3. سمجهه جي وادي
4. خودمختاري يا دنيا کان لاتعلق جي وادي
5. وحدت جي وادي
6. حيرت جي وادي
7. فنا جي وادي

عام طرح تصوف ۾ انهن مرحلن کي پنجن دنياڻن يا عالمن ۾ ورهايو ويو آهي جهڙوڪ عالمِ ناسوت، عالمِ ملكوت، عالمِ جبروت، عالمِ لاهوت ۽ عالمِ هاهوت.

عطار جي بيان مطابق سفر دوران پڪين کي ڪافي مشڪلاتون سامهون اچن ٿيون ۽ ويندي ويندي ٻيا سڀ پڪي مري وڃن ٿا ۽ آخري وادي ۾ باقي ٿيڻ پڪي وڃي بچن ٿا پر اُتي به ڪين سيمرغ جو ڪو به سراغ نٿو ملي تڏهن ٿيڻ پڪي ويچار ڪندي هن نتيجي تي پهچن ٿا ته لفظ سي جي معنيٰ آهي ٿيڻ ۽ مرغ جي معنيٰ آهي پڪي يعني اصل ۾ اُهي پاڻ ئي سيمرغ هئا جنهن جي تلاش ۾ اُهي نڪتا هئا ۽ ڄاڻي وٺا ته جنهن جي تلاش ڪيسين سي ته اسان پاڻ آهيون. تمثيلي انداز ۾ بيان ڪيل

ديو جانس کان شاه عنايت شهيد تائين

انسان جي وجود ۾ خير ۽ شر جي ڳوهيل مٽي آهي، انهي ڪري نه هو سٺو سيڪڙو خير آهي ۽ نه سٺو سيڪڙو شر. قديم ڏند ڪٿائن کان وٺي آسماني ڪتابن تائين هر نظريه، ڌرم ۽ دين ۾ خير ۽ شر جي قوتن کي الڳ الڳ ديوتائن، خدائن ۽ پيدا ڪيل شر جي قوتن کي چڱاين ۽ مڊاين جو محرڪ يا سبب بيان ڪيو ويو آهي. چڱاين جو ڦل پاڻ ڪٽڻ ۽ مڊاين جي ذميواري ٻين قوتن تي مڙهڻ انساني ذهن جي ايجاد آهي. صوفي مت ۾ هر شئي جو مرڪز انسان پاڻ آهي.

پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،
ته نڪو ڏونگر ڏيهه ۾ نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سورا هئا.

ابن العربي، منصور حلاج، شمس تبريز ۽ روميءَ کان وٺي لطيف سائين تائين انهيءَ فڪر هڪ ڊگهو سفر ڪيو آهي. انهي فڪر جا آثار اسان کي پڳت ڪبير، ميران بائي ۽ گوتم ٻڌ ۾ به ملن ٿا جنهن ۾ انهيءَ فڪر جي آفاقيت ۽ عالمگيريت جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. اهو فڪر صرف روحاني رمزن تائين محدود نه آهي پر انساني سماجي روين تي به انهي جو عملي اثر رهندو آيو آهي. روح جي پاڪيزگي حقيقت ۾ فڪر و عمل جي پاڪيزگيءَ سان مشروط آهي ۽ فڪر و عمل جي پاڪيزگي فقط زباني جمع خرچ ۽ ڏيڪاءَ تائين محدود نه آهي پر ماڻهوءَ جي هر فعل ۾ ان جي موجودگي ضروري آهي. جڏهن عام ماڻهو اها صورت اختيار ڪري ٿو ته اسان ان کي ”انسان“ جي نالي سان تعبير ڪريون ٿا،

مولانا رومي انهي کي مردِ ڪامل سڏي ٿو. جرمن فيلسوف فريڊرڪ نٽشي ان کي ”فوق البشر“ سان تعبير ڪري ٿو. لطيف سائين پنهنون پاڻ هئڻ جو نالو ڏئي ٿو. حسين بن منصور حلاج ان کي ”ان الحق“ سڏي ٿو. سچل سائين ان کي ”سچو سو سبحان عالم ليکي آدمي“ چوي ٿو.

ماڻهپي جي عام سطح کان مٿي جي انسانن ۾ آهي گڻ ۽ خوبيون پيدا ٿين ٿيون ۽ جيڪي منجهس ڏوئي يعني بيائي جو خاتمو آڻي ڇڏين ٿيون ۽ انهي مردِ ڪامل ۾ استغنا ۽ بي نيازي پيدا ٿي وڃي ٿي. اهو گڻ لوپ، ڪروڙ ۽ خوف کان انسان کي مٿي ڪري ڇڏي ٿو. اهڙا انسان ئي تاريخ جا نه وسرنڌڙ ورق بڻجي ويندا آهن ۽ نه رڳو هڪ جاءِ ۽ هڪ دور لاءِ اتساهه مهيا ڪندا آهن پر انهن جون مهرون هر دور تي ثبت رهنديون آهن.

بادشاهن ۽ شهنشاهن جون شهنشاهتون ته مٿي وينديون آهن پر انهن جا فقيري ورثا ۽ يادون ڪڏهن به مٿي نه سگهنديون آهن. سندن سڌ پڙاڏا بڻجي صدين تائين پيا گهر گهر گونجندا آهن. سندن ڪنڌ قاسيءَ گهات تي به اُچا رهندا آهن، سندن سِر اڏيءَ تي ايندي به مسڪرائيندا آهن ۽ سندن بي نيازيءَ جو اهو عالم هوندو آهي جو ڪنهن جابر جو جبر، ڪنهن مڪار جو مڪر ۽ ڪنهن فاتح عالم جو ڏهڪاءُ به سندن سرير ۾ ڪنڀي پيدا نه ڪري سگهندو آهي.

چون ٿا ته محمود غزنويءَ (جنهن هندستان تي سترهن ڪاهون ڪيون هيون ۽ سومناٿ مندر کي فتح ڪيو هئو) هڪ ڀيرو پنهنجي دور جي هڪ بزرگ خواجه ابوالحسن خرقاني کي خط لکيو هئو ته منهنجي درٻار مان ٿي وڃ ته ان بزرگ ابوالحسن خرقاني خط جي پويان هيءَ عبارت لکي خط واپس ڪيو هئو.

”لڪ رحمتون هجن ان بادشاهه تي جيڪو فقير جي دروازي تي اچي ۽ لڪ لعنتون هجن ان فقير تي جيڪو بادشاهه جي در تي وڃي.“

ابتدا ۾ مٿيون فارسي شعر ڏنو آهي ۽ پاڻ سندن ٻي ڪتاب “سنڌ جا سورما” ۾ شهيد شاهه عنايت جو به بطور هيرو ذڪر ڪيو آهي. شهيد شاهه عنايت تي محترم حضور بخش صوفي جو ڪتاب ۽ محترم ڊاڪٽر محمد علي مانجهي جي پي ايڇ ڊي واري ٿيسز جيڪا ڪتابي صورت ۾ ڇپجي مارڪيٽ ۾ اچي چڪي آهي سي پڙهڻ جهڙا ڪتاب آهن. ان کانسواءِ پير حسام الدين شاهه راشديءَ جو مضمون جرمن اسڪالر اينمري شامل جو مضمون ڪتاب Pearls of Indus ۾ ۽ سبط حسن جو مضمون ڪتاب “نوڊ فڪر ۾ ڦهليل آهن. اها بيباڪي انسان ۾ فقط تڏهن پيدا ٿي سگهي ٿي جڏهن هو طمع کي تمام/ختم ڪري ڇڏي ٿو ۽ خوف کان مٿاهون ٿي وڃي ٿو. مون پنهنجي هڪ مضمون “انسان جي تلاش” ۾ يونان جي هڪ اهڙي بيباڪ ۽ بي نياز ڪردار ديوجانس ڪلبي جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اهو مضمون جون 1987ع ۾ ڇپيل منهنجي ڪتاب “سرمد ڇا ٿو سوچي؟” ۾ آهي جنهن جا ڪجهه اقتباس/ٽڪرا هن ريت آهن.

ديو جانس 413 قبل مسيح ۾ يونان جي شهر سينوب ۾ پيدا ٿيو ۽ هن جو پيءُ سونار ڪوڏندو ڪندو هئو. هو ڳوٺ کي ڇڏي اٿينس آيو جتي لٺ هٿ ۾ کنيو پيرين اگهاڙو پيو گهمندو هئو. ماڻهن جي ٺٺولين، چترن ۽ ڪلن تي هن کي ڪا به ڪاوڙ نه ايندي هئي. هو ماڻهن جي انهيءَ هلڪڙاڻپ تي رڳو حڪيمائي خاموشي اختيار ڪندو هئو ۽ خوش ٿيندو هئو. هن جي ذات سان جيڪي واقعا ۽ قول منسوب آهن انهن مان هن جي بي نيازي، بهادري، سچ گوئي، آزاد خيالي ۽ ظرافت طبعي جو پتو پوي ٿو. روايت آهي ته هڪ پيري سڪندر اعظم هن وٽ ويو ۽ هو انهي مهل اگهاڙي بدن اُس ۾ ويٺو هئو. سڪندر ويجهو وڃي چيس، “آئون سڪندر آهيان.” هن بي نيازيءَ سان ورائيو، “آئون ديو جانس آهيان. سڪندر پڇيس، “تون مون کان ڊڄين نٿو؟” هن حاضر جوابيءَ سان

هڪ روايت مطابق نٿي جي مغل گورنر اعظم خان صوفي شاهه عنايت کي پنهنجي درٻار ۾ اچڻ لاءِ سنيهو موڪليو ته صوفي شاهه عنايت اعظم خان کي جواب موڪليو ته “اسان پنهنجي پيرن کي توڪل جي مينڌي لڳايو ويٺا آهيون جنهن ڪري درٻار ۾ حاضر ٿيڻ کان قاصر آهيون.” هيءَ روايت ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن ٻي بزرگ ڏانهن به منسوب هجي. صوفي شاهه عنايت شهيد جي حوالي سان هيٺ بيان ٿيندڙ واقعو البتہ مستند تاريخي حوالي سان نامياري عالم غلام محمد مهر جي ڪتاب “تاريخ عهد ڪلهوڙا جلد پهريون صفحو 227 تي موجود آهي ته “جڏهن نٿي جو مغل گورنر اعظم خان صوفي صاحب سان ملڻ لاءِ سندس رهاڻش گاهه واقع ميران پور (جهوڪ شريف) تي ويو ته صوفي صاحب جي دروازي تي دربان ويٺل ڏٺائين ۽ پوءِ ملاقات دوران صوفي صاحب کي فارسيءَ ۾ چيائين، “در درويش را دربان نه باشد” (يعني درويش جي در تي دربان نه هئڻ گهرجن) انهيءَ تي شاهه عنايت به کيس فارسيءَ ۾ ورائي ڏني “باشد تا سگ دنيا نه آيد” (يعني دربان هئڻ گهرجن ته جيئن دنيا جا ڪٿا اندر نه اچي سگهن) اعظم خان موتي نٿي آيو پر شاهه عنايت جو اهو جواب سندس اندر ۾ جهير وجهندو رهيو. هن کي تصور ۾ ئي نه هئو ته هيءَ فقير تن ماڻهو حاڪم وقت اڳيان اهڙيءَ جرئت، بي باڪي ۽ بي نيازيءَ جو اظهار ڪري سگهي ٿو. بعد ۾ ميران پور جي معرڪي ۾ شاهه عنايت ۽ سندس فقير ساٿين شهادت مائي پنهنجي مشن ۽ عظمت جو علم بلند رکي ڇڏيو. اڄ به جهوڪ ۾ گنج شهيدان موجود آهن.

سر در قدم يار فدا شد چه بجاشد.

اين بارِ گران بود ادا شد چه بجاشد

(يار جي قدم ۾ سر فدا ٿيو ته بجا/ سنو ٿيو. اهو وڏو بار

هو جيڪو ادا ٿيو ته بجا ٿيو)

سائين جي ايمر سيد پنهنجي ڪتاب “جيئن ڏٺو آه مون” جي

غالباً اها روايت مولانا جلالدين رومي کي به معلوم ٿي هئي تڏهن ته هن پنهنجي مثنوي ۾ لکيو آهي.

دي شيخ با چراغ همي گشت گرد شهر.
کز دام ودد ملولم و انسانم آرزوست.

يعني ڪالهه شيخ ڏيئو ڪٿي شهر ۾ ڦري رهيو هو ۽ چٽي رهيو هو ته ڍور ڍڳي مان مايوس آهيان، مون کي آرزو آهي ته انسان جي آهي.

صديون گذري ويون آهن، ڊيو جانس کان وٺي رومي ۽ رومي کان وٺي اڄ تائين وقت کي انسان جي تلاش آهي ۽ خبر نه آهي ته ”اهو انسان“ ڪڏهن ملندو.

پڇيس، ”تون نيڪ آهين يا بد؟“ سڪندر چيو ”نيڪ“ هن موت ۾ چيو ”جيڪڏهن تون نيڪ آهين ته پوءِ توکان چو ڊجان.“ سڪندر اهو ڏاهپ ڀريو جواب ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائينس، ”تنهنجي ڪا ضرورت هجي ته ٻڌاءِ. ديوجانس ورائيو“ في الحال ته صرف هڪ ضرورت اٿم ته تون هتان هتي وڃ، ڇاڪاڻ ته تو منهنجي اُس روڪي آهي.“

هڪ دفعي جو واقعو آهي ته ڪنهن ڳالهه تان ڪي ماڻهو هن کي جهلي فلپ مقدونيءَ وٽ وٺي ويا. فلپ هن کان پڇيو ”تون ڪير آهين؟“ هن تڙ جواب ڏنو ”تو وانگر هڪ جاسوس.“ فلپ کي هن جو جواب وٺيو ۽ هن کان وڌيڪ پڇا ڳاڇا نه ڪيائين، هڪ ڏيهه ٿي هن ڏٺو ته هڪڙي چوڪر ٻڪ ۾ پاڻي پئي پيئو هن يڪدم پنهنجو پاڻي پيئڻ وارو پيالو ڦٽو ڪري ڇڏيو ۽ چيائين هيءُ چوڪر مون کان زياده سٺو آهي. هڪ ڀيري هڪڙي امير هن کي پاڻ وٽ اچڻ لاءِ چواڻي موڪليو ته جيڪڏهن نه ايندين ته ماراڻي ڇڏيندوسان. ڊيو جانس نياپي آڻيندڙ کي چيو ته: ”اها ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي. اهو ڪم هڪ پتڪڙو زهريلو جيت به ڪري سگهي ٿو.“ هڪ ڏينهن هن ڏٺو ته سپاهين هڪ چور کي جنهن سرڪاري خزاني مان مال چورايو هو، سزا پئي ڏني. هن وڏا تهڪ ڏيئي چيو: ”ڏسو ڏسو هو وڏا چور ننڍي چور کي سزا پيا ڏين.“

هڪ ڀيري ڪنهن ماڻهوءَ کائينس پڇيو: ماڻهو انڌن، لولن لنگڙن کي خيرات ڏين ٿا، پر فلسفين کي ڪو نه ٿا ڏين، سو چو؟ هن برجستو جواب ڏنو ”ماڻهو انڌن، لولن لنگڙن کي خيرات انهي ڪري ڏين ٿا جو کين انڌي ۽ لولي لنگڙي ٿيڻ جو ڊپ آهي، پر هنن کي فيلسوف ٿيڻ جو خوف ڪونه آهي.“

ديوجانس جي عادت هئي ته ڏينهن جي سهائي ۾ به بتي ٻاري کڻندو هو ۽ ٻيو جهاتيون پائيندو هو. ماڻهو پڇندا هئس ته ڇا پيو ڳولين ته چوندو هئو ”انسان پيو ڳوليان.“

شهيد عنايت صوفي جي خانداني نسبت لانگهه قبيلي/ذات سان آهي. جنهن سلسلي ۾ جرمن اسڪالر اينمري شمل پنهنجي ڪتاب Pearls of Indus يعني مهراڻ جا موتي جي صفحي 150 تي پنهنجي مضمون Shah Inayat of Jhok ۾ شهيد عنايت جو نسب نامو هن ريت بيان ڪيو آهي جيڪو هن مير علي شير قانع جي ڪتابن تحفته الڪرام ۽ مقالات الشعرا جي وسيلي هن ريت ڏنو آهي. ”فضل الله ابن ملا يوسف ابن ملا شهاب الدين ابن ملا آجب کان ملا صدو لانگهه ملتان وارو جنهن جو خاندان سال 1524ع تائين ملتان ۾ بااثر رهيو. مغل دور کان اڳ، ملا صدو لانگهه جا وڏڙا چيو وڃي ٿو ته بغداد کان لڏي اچي اُچ ۾ رهائش پذير ٿيا جيڪي اُچ/ملتان جي ٻين صوفي بزرگن جيئن سهروردي بزرگن سان سلهاڙيل رهيا.“ شهيد عنايت صوفيءَ تي شمل جو هيءُ تحقيقي مقالو انهيءَ ڳالهه جو به انڪشاف ڪري ٿو ته شاهه عنايت پنهنجي جواني سنڌ ۾ گذاري ۽ پوءِ حق جي تلاش ۾ سرگردان رهيو ۽ دکن ۾ پنهنجي استاد يا رهبر عبدالملڪ ابن شاهه عبيدالله جيلاني وٽ آيو جيڪو بوستان الحق ”عزيز الله“ جو مريد هئو جيڪو وري شاهه جهان الله قادري جو مريد هئو جيڪو ميرانجي برهناپوري جو مريد هئو. هن مقالي مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته شاهه عنايت جي ڳوٺ ۾ ميران محمد جونپوري ڪجهه وقت ترسيو هئو جنهن جي نالي پٺيان هيءُ ڳوٺ ميرانپور سڏجڻ لڳو (Pearls of Indus) شمل جو هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1986ع ۾ ڇپرايو آهي پر شاهه عنايت تي تحقيق ڪندڙن جي شايد نظر مان نه گذريو هجي بهرحال هيءُ ڪتاب انتهائي معلوماتي ۽ ملهائتو ڪتاب آهي. مٿي ذڪر ڪيل حقيقتن جي روشنيءَ ۾ اهو مغالطو دور ٿيڻ گهرجي ته شهيد عنايت سيد يا شاهه هئو.

2_ عام پڙهندڙ ته ٺهيو پر اسان جا محقق به هن مغالطي ۾ رهيا آهن ته

شاهه عنايت شهيد ۽ چند مغالطا

شاهه عنايت شهيد متعلق ٿيل تحقيق اڃان تائين اڻپوري ۽ تصديق طلب آهي. هن جي عظيم شخصيت تي جيڪو به قلمڪار قلم کڻي ٿو سو هن ڳالهه جو ورجاءُ ضرور ڪري ٿو ته شاهه عنايت شهيد (1) شاهه يا سيد هئو. (2) شاهه عنايت شاعر هئو. (3) هن جو نعرو هو ”جوکيڙي سوکائي“ (4) هو ذاتي ملڪيت جو مخالف هئو. (5) هو قادري طريقي جو صوفي هو.

مٿين نقطن تي اچو ته نمبر وار بحث ڪريون.

1_ جهوڪ شريف جي سجاده نشينن طرفان اهو مفروضو قائم ڪيو ويو آهي جيڪو عام فڪري مغالطو بڻجي ويو آهي. اسان وٽ لفظ شاهه صرف ساداتن لاءِ ئي استعمال نه ٿيندو آهي پر عزت وارن ماڻهن ۽ مان مرتبي وارن لاءِ به استعمال ٿيندو آهي. ڪن بادشاهن کي به شاهه سڏيو ويو آهي مثال طور شاهه بيگ ارغون، شاهجهان، شاهه شجاع، شاهه محمد نابينا (نڙ نواز جيڪو ذات جو پڪ هئو) اهڙيءَ ريت ڪنهن کي تعظيم طور شاهه سڏڻ سان اهو سيد نه بڻجي ويندو آهي. سنڌ ۽ هند جا ڪافي اولياءَ ڪرام سيد نه هئڻ باوجود به مرشد آهن ۽ سندن درگاهن تي سوڀن سلامي ٿين ٿا. هالن جو مشهور بزرگ مخدوم نوح سيد نه پر صديقي هئو سچل سرمست سيد نه پر فاروقي هئو چاڪاڻ ته ذات تي ذات نه آهي، جيڪو به فڪر ڦرهي ڪري عشق جو سبق پڙهي ۽ حق لاءِ لوچي سو ڪهڙيءَ به ذات جو هجي مان ۽ مرتبو ماڻي سگهي ٿو.

جوڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. شايد انهيءَ جو بنيادي ڪارڻ ميران محمد جونپوري جي ”مهدي“ سڌرائڻ ڪري اُن کي هڪ منفي ڪردار طور پيش ڪرڻ آهي. ميران محمد جونپوري تي تفصيلي تحقيق ٿيڻ ضروري آهي.

4- چوٿون مغالو اهو به آهي ته هو ذاتي ملڪيت رکڻ جو مخالف هئو. هن مغالطي کي ڦهلائڻ ۾ به اشتراڪيت پسندن جو هٿ آهي. هن مغالطي کي رد خود اها حقيقت ڪري ٿي ته جڏهن بلڙي جي سيدن ۽ مقامي بااثر زميندارن صوفي صاحب جي مريدن جي زمينن تي زوري قبضا ڪيا ته شاهه عنايت شهيد پنهنجي مُرشد جي وسيلي مغل بادشاهه فرخ سير ڏانهن دانهين ڪري اماڻيو جنهن تي فرخ سير ان وقت نٿي جي گورنر غالباً مير لطف علي کي حڪم ڏنو ته شاهه عنايت جي مريدن کي زمينون واپس ڏياريون وڃن ۽ انهيءَ حڪم جي پوئواري ٿي. شمل پنهنجي هن مضمون جي صفحي 156 تي اهو به ڄاڻايو آهي ته صوفي صاحب جي وڏڙن کي ڍل معاف زمينون ڏنيون ويون هيون جيڪي هن جي ملڪيت هيون. مٿين وضاحتن مان انهي فڪري مغالطي جو به رد ملي ٿو.

5- انهيءَ پرڪو به شڪ نه آهي ته هو قادري طريقي جو صوفي هئو پر هن جي فڪري تاجي بيتي ۾ سهرو ردي طريقي ۽ ميران محمد جونپوري جا رنگ به رچيل آهن. انهيءَ ڪري هُن جو پنهنجو دڳ آهي جيڪو خانقاهه تي ختم نٿو ٿئي پر هڪ عملي انسان وانگي سماج جي اقتصادي نظام ۾ به سڌارو چاهي ٿو. انهيءَ لحاظ کان هو ٻين صوفين کان گهڻو مختلف آهي جنهن عملي طرح معاشي ۽ سماجي سڌارا آندا.

موجوده وقت افسوسناڪ صورتحال اها آهي ته درگاهه جهوڪ

صوفي عنايت شاعر هئو جڏهن ته هيستائين ڪو به محقق هن جو سنڌي يا فارسي ڪلام پڌرو نه ڪري سگهيو آهي. وڏو ڀر وڌ فقط هڪ فارسي شعر ”سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد، اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد“ هيءَ ڪنهن غزل جو هڪ بند ته ٿي سگهي ٿو پر پورو غزل به دستياب نه آهي. انهيءَ لحاظ کان چئي سگهجي ٿو ته هو شاعر نه هئو. البتہ صوفي هئڻ ناتي اندر جي اوجر سان گڏ ٻين صوفين جي برخلاف هو هڪ سماجي مُصلح هئو جنهن پاڻ کي ۽ پنهنجي پوئلڳن کي فقط ذڪر ۽ فڪر تائين محدود نه رکيو پر سماج ۾ تبديلي آڻڻ لاءِ عملي جا ڪوڙ به ڪئي جيڪا ڳالهه کيس منفرد/نرالو مقام بخشي ٿي. شهيد عنايت کي شاعر قرار ڏيڻ وارا هن مغالطي ۾ مبتلا شاهه عنايت رضوي جي شاعريءَ ڪري ٿيا آهن.

3- هن ڏانهن منسوب نعرو ”جيڪو ڪيڙي سو کائي“ به هڪ فڪري مغالطو آهي جيڪو 50 ۽ 60 واري ڏهاڪي کان اشتراڪيت پسندن صوفي شاهه عنايت ڏانهن هاري ڪميٽي جي جدوجهد کي تقويت بخشيڻ لاءِ ايجاد ۽ منسوب ڪيو. شهيد عنايت صوفي جي همعصر ليکڪن يا ان کان ترٿ پوءِ جي ليکڪن جي ڪتابن ۾ به انهي نعري جو ڪو به سراغ نٿو ملي. شهيد عنايت در حقيقت ميران محمد جونپوري کان متاثر ٿي هن نقطه نظر تي عمل ڪيو ته حلقي جا مريد جن ۾ هاري ڪاسبي، هنرمند ۽ زميندار اچي ويا ٿي سي جيترو به ڪمائين سو گڏجي ضرورت مطابق ڪپائن ۽ باقي بچت پنڊاري يا مال خاني ۾ جمع ڪرائي بعد ۾ حسب ضرورت ڪتب آڻين. اهو ڪميون قسم جو تجربو پهريائين ميران محمد جونپوري ڪيو. شهيد عنايت جي ڪنهن به محقق ميران محمد جونپوري جي حيات ۽ نظريات تي چنڊ چاڻ نه ڪئي آهي ۽ نه صوفي شهيد عنايت سان اُن جي ناتي

عطا نٿوي مغلن جي هڪ طرف دلاليءَ جو فرض نڀايو ته شهيد شاهه عنايت صوفي پنهنجي لازوال فڪر و عمل سان ڌرتيءَ ۽ تاريخ جو قرض چڪايو. ڪهڙو ڪردار اُتم آهي ان جو فيصلو وقت ڪري چڪو آهي.

مٿي منهنجي ڪتاب مان ڏنل اقتباس ۾ ٻن ڪردارن سرمد شهيد ۽ مٿان قوي جا نالا آيل آهن ۽ بهتر سمجهان ٿو ته انهن بابت به ڪجهه ذڪر ڪندو هلان. سرمد شهيد هڪ عالم ۽ شاعر هئڻ سان گڏوگڏ هڪ وڏو واپاري به هئو ۽ هڪ پيري هو جڏهن پنهنجي خادمن سان گڏ واپار سانگي نٿي ننگر پهتو جيڪو انهيءَ مغلين دور ۾ هڪ عاليشان واپاري مرڪز هئو ته نٿي جي سونارڪي بازار ۾ هڪ خوبصورت سوناري چوڪر اڀيچند کي ڏسي مٿس موهت ٿي پيو ۽ سوڊي وٺڻ بدران پنهنجيءَ دل جو سوڊو ڪري ويٺو ۽ سڀ مال و متاع کان بي نياز ٿي نٿي ۾ ٿي ويهي رهيو ۽ آخرڪار مجذوب بڻجي ويو ۽ انهيءَ حالت ۾ شاهجهان جي صوفي منش پٽ دارا شڪوه وٽ دهلي پهچي ويو. اڀيچند جي نينهن هُن کي حق تائين رسائي جي قابل بنائي ڇڏيو ۽ مال ملڪيت هُن لاءِ تڄ بڻجي ويا. سرمد اصل ۾ يهودين جي ربي قبيلي سان تعلق رکندڙ هئو جن اسلام قبول ٿي بعد ايران ۾ رهائش اختيار ڪري ورتي هئي. سرمد کي خواب و خيال ۾ ٿي نه هئو ته هو واپار سانگي نٿي پهچي پنهنجي سموري دولت تان دستبردار ٿي هڪ سهڻي چوڪر جي هڪ جهلڪ جو اهڙو ديوانو ٿي ويندو جو نٿي جي گهٽين ۾ سندس يادون رهجي وينديون. اصل ۾ هُن کي جنهن ازلي سونهن جي تلاش هئي سا کيس اڀيچند جي صورت ۾ نظر آئي ۽ کيس ايترو بيخود بڻائي ڇڏيو جو هو پنهنجي بدن تي اوڍيل ڪپڙن کان به بي نياز ٿي ويو ۽ اها عريانيت ئي سندس لباس بڻجي ويئي.

ڏهانڻا کفن نه داغ عيوب برهنگي

ورنه ميں هر لباس ميں ننگ وجود تها۔

(غالب)

جي مريدن کي ميران پور مان جيڪو پيغام ۽ درس ڏنو ويو هئو سو عملي شڪل ۾ نظر نٿو اچي. انهيءَ ڪري ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته اندر کي اجارڻ سان گڏ سماج ۾ ڪي هاڪاري ۽ تعميري لاڙا پيدا ڪري شهيد عنايت جي مشن کي پورنتا تائين پهچايو وڃي.

صوفي عنايت شهيد پنهنجي دور جو هڪ يگانو ۽ باغي ڪردار هئو جنهن جي تحريڪ هڪ طرف مٿن ۽ مفتين کي چيڙائي وڌو ته ٻي طرف مقامي زميندارن ۽ پيرن کي پنهنجو دشمن بنائي ڇڏيو ۽ نئين طرف مغل حاڪم به سندس سر جا سودائي ٿي پيا ۽ اهي سڀ سگهاريون ڌريون نٿي ۾ مغل گورنر اعظم خان جي سربراهي هيٺ ڪلهوڙن سميت متحد ٿي صوفي عنايت خلاف محاذ آرائي لاءِ تيار ٿي ويون. نٿي جو هڪ شاعر عطا نٿوي ته مغل گورنر جي خوشامد ۽ صوفي شاهه عنايت جي بيان ۾ سڀ حدون اورانگهي ويو ۽ صوفي صاحب خلاف زهر اوڳاڇڙ لڳو. هن سلسلي ۾ مون پنهنجي ڪتاب ”ورق ورق زندگي“ جي صفحي نمبر 57 تي انهيءَ صورتحال جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي.

”اي نٿي جي مٽيءَ کي لڄائيندڙ فارسيءَ جا صاحب ديوان شاعر عطا نٿوي! توتي ته شهيد عنايت صوفي لاءِ لکيو هو ته،
”جيستائين جهوڪ ۾ دشمنجيئرو ويٺو هوندو، تيستائين سنڌ
۾ امن قائم نه ٿي سگهندو.“

تو! هيئن به چيو هو ته، ”نيچ شيطان جو خاتمو شيطان سوز
شعلي سان آندو ويو.“

تو! شهيد عنايت جي شهادت کي، ”جام بدبو سوخت“ (بدبوءِ جو
جام سڙي رکي ٿي ويو) سان تعبير ڪيو هو. اي عطا! ڇا تون
مٿان قوي جو تڄ پياڪ پاءُ ته نه آهين؟ تنهنجي ڄمڻ کان ته
تنهنجي ماءُ کي گُسانجو نٿي ها ته اهو وڌيڪ بهتر هو.“

سندھ ڪتاب ”ورق ورق زندگي“ جو هيءُ اقتباس به هن سلسلي

جي هڪ ڪٽي آهي.

”نتي جو تذڪرو اڀيچند ۽ سرمڌ جي ذڪر کانسواءِ ڇسو ۽ اڌورو آهي. اورنگزيب عالمگير جي تيخ ستم جو هيءُ مقتول / شهيد جامع مسجد دهلي جي اڱڻ ۾ مدفون آهي پر سندس روح جون اڌارون نٿي جي سونارا بازار جو طواف ڪري رهيون آهن ۽ سندس محبوب، جنهن لاءِ پاڻ ٿي چيو هئائين، ”نمي دانم خدائي من کيست، اڀيچندا است، اڀيچند است“ (خبر نه آهي ته منهنجو خدا ڪير آهي، بس ايترو ڄاڻان ٿو اڀيچند آهي، اڀيچند آهي).

اڄ به اڀيچند، سون بازار ۾ ڌوڙ ڌڻي جيان سرمڌ جون وڃايل

محببتون ڳولي رهيو آهي.

سرمڌ شهيد ۽ صوفي عنايت شهيد، ٻنهي جي شهادت مغليه دور

حڪومت جو ڪارو ڪارنامو آهي.

مغرب جي مشهور محقق محترم اينمري شمل پنهنجي مٿي ذڪر

ڪيل ڪتاب ۾ شاهه عنايت شهيد تي سنڌ جي برڪ عالم پير حسام

الدين شاهه راشدي جي سهڪار سان تفصيلي طرح عنايت شهيد متعلق

خيال آرائي ڪئي آهي جيڪا اڀياس لائق ۽ ڪارائتي آهي. هوءُ ڪتاب

جي صفحي نمبر 150 تي لکي ٿي.

”اها عجيب ڳالهه آهي ته ناليواري انگريز ليکڪ سارلي (جنهن

لطيف سائين جي حيات ۽ شاعري تي پنهنجو مشهور ڪتاب

Shah of Bhit لکيو جنهن جو سنڌي ترجمو ”پت جو شاهه“

جي عنوان سان ڇپيل آهي ۽ اهو پهريون ڪتاب آهي جنهن ۾

لطيف سائين جي شاعريءَ کي سماجي ۽ اقتصادي پس منظر ۾

پرڪڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. (رنگريز)

هندستان جي تاريخ ۾ هيءُ اهو دور هئو جڏهن شاهجهان جي

پيرسني سبب سندس ننڍو پٽ اورنگزيب سازشون سٽي تخت تي قابض

ٿيڻ جي رٿابندي ڪري چڪو هئو ۽ هن پنهنجي پوڙهي پيءُ کي قيد

ڪرائي پنهنجي پائرن دارا شڪوه، شجاع ۽ مراد کي قتل ڪرائي دهليءَ

جو تخت ماڻي ورتو. هن سرمڌ کي به راهه تان هٽائڻ لاءِ مٿس ملان ۽ مفتين

کان فتوائون ڪيرايون ته سرمڌ اگهاڙو رهي شرعي اصولن جي پيچڪڙي

ڪري ٿو انهيءَ ڪري هو واجب القتل آهي. سرمڌ خلاف اها فتويٰ صادر

ڪندڙ مفتيءَ جو نالو هئو ملان قوي.

جڏهن سرمڌ کي گرفتار ڪري درٻار ۾ آندو ويو ته ملان قوي

پڇيس ته هو اگهاڙپ اختيار ڪري غير شرعي عمل چوڪري رهيو آهين

ته ان تي سرمڌ ورائيو ”چه ڪنم شيطان قوي است“ (چا ڪريان شيطان

قوي/سگهارو آهي). سرمڌ جي جواب ۾ استعمال ٿيل لفظ ”قوي“ ذومعني

آهي. بهرحال ٿيڻو اهو هو جيڪو اورنگزيباڳ ۾ ئي طئه ڪري ڇڏيو هو ۽

گُفر جي فتويٰ بعد سرمڌ کي شهيد ڪيو ويو. سندس قبر اڄ به دهليءَ

جي جامع مسجد جي احاطي ۾ موجود آهي. هندستان جي مشهور عالم ۽

اسڪالر مولانا ابوالڪلام آزاد پنهنجي مضمون ”سرمڌ شهيد“ ۾ لکيو

آهي ته ”ايشيا“ ۾ سياست هميشه مذهب جي لبادي ۾ رهي ڪيترن ئي بي

گناهن جا سر قلم ڪيا آهن. مفتيءَ جو قلم ۽ جلاد جي تلوار هميشه

گڏوگڏ هلندا رهيا آهن.“

سندھ تفصيلي مضمون ”سرمڌ چا ٿو سوچي“ ساڳئي عنوان

واري ڪتاب ۾ موجود آهي. سرمڌ شهيد جون رباعيون به ڪتابي صورت ۾

ڇپيل آهن. محترم شيخ اياز هڪ هنڌ لکيو آهي ته، ”اورنگزيب جي

هميشه سرمڌ سان پنجه ڪشي رهي آهي. جنهن ۾ سرمڌ جي شهادت

اورنگزيب جو ابدي موت آهي.“

خان بلڙي جي سيد عبدالواسع، زميندار نور محمد پليجو ۽ ڪلهوڙا حڪمران يار محمد کي به پاڻ سان اتحادي بناڻي ورتو ۽ مغل بادشاهه جي اجازت کان پوءِ ڪارروائي جو آغاز ڪندي جهوڪ کي گهيرو ڪري ورتو جيڪو گهيرو ڇهن مهينن تائين جاري رهيو. آخرڪار معرڪو متو ۽ هزارين فقير شهيد ٿي ويا جن جون اجتماعي قبرون ”گنج شهيدان“ جي نالي سان سڏجن ٿيون جن مان ٽي گنج شاهه عنايت شهيد جي مزار وٽ قبرستان ۾ موجود آهن ۽ هڪ گنج شهيدان ٿورو پريرو اتر اولهه ۾ موجود آهي. انيءَ ويڙهه کي ”ميرانپور جو معرڪو سڏيو ويندو آهي جنهن جو تفصيل ڪافي عجيب ۽ دلچسپ آهي ۽ مير علي شير قانع جي ڪتاب ”مقالات الشعراء“ ۽ اينيمري شمل جي ڪتاب سيد هسام الدين راشدي جي مضمون، مولانا غلام رسول مهر جي ڪتاب ”تاريخ ڪلهوڙا“ مولانا اعجاز الحق قدوسي جي ڪتاب ”تذڪره صوفياءِ سنڌ“ شاهه عنايت شهيد“ ليڪڪ صوفي حضور بخش ڊاڪٽر محمد علي مانجهي جي ڪتاب ”صوفي عنايت شهيد ۽ ان جي مسلڪ جا شاعر“، سائين جي ايم سيد جي ڪتاب ”سنڌ جا سورما“ مان ملي سگهي ٿو.

روايت آهي ته ميان يار محمد ڪلهوڙي قرآن پاڪ وچ ۾ آڻي صوفي عنايت کي ڳالهه ٻولهه لاءِ راضي ڪيو ۽ جڏهن صوفي صاحب حاضر ٿيو ته کيس گرفتار ڪري نٿي جي مغل گورنر اعظم خان وٽ پيش ڪيو ويو جتي انهن ٻنهي درميان جيڪا گفتگو ٿي ان جو گواهه محمد رضا شاهه بخاري آهي ۽ اهو احوال قانع پنهنجي ڪتاب ”مقالات الشعراء“ ۾ ڏنو آهي ۽ اينيمري شمل انهن مڪالمن کي پنهنجي مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب جي صفحي 162-163-164 تي ڏنو آهي، جنهن جو اسان هيٺ سنڌي ترجمو ڏيئي رهيا آهيون. چيو وڃي ٿو ته شاهه عنايت شهيد جا اڪثر مڪالما ديوان حافظ جي شعرن تي مشتمل آهن. جنهن مان صوفي شاهه عنايت جي علميت ۽ فارسي داني جي به پروڙ پوي ٿي.

پنهنجي لکڻيءَ ۾ شاهه عنايت جهوڪ واري جو ذڪر نه ڪيو آهي. جنهن هن علائقي يا صوبي جي سماجي، مذهبي تاريخ ۾ تمام اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.

اهو دهليءَ ۾ مغل سلطنت جو دور آهي جنهن ۾ اورنگزيب جو وڏو پوتو فرخ سير (1719-1712ع) حاڪم هئو ۽ سنڌ ۾ 1707 ۽ 1729 درميان مغلن جا نو گورنر آيا ويا آهن. شاهه عنايت شهيد جو ابتدائي طرح اسان کي تذڪرو نٿي جي مشهور عالم، مورخ ۽ شاعر مير علي شير قانع (وفات 1789ع) جي ڪتابن ”مقالات الشعراء“ ۽ ”تحفته الڪرام“ ۾ ملي ٿو. ازانسواءِ نٿي جي ٻن شاعرن محسن نٿوي جي ديوان جي تعارف ۾ به ملي ٿو ۽ ٻي صاحب ديوان شاعر عطا نٿوي جي ديوان ۾ به شاهه عنايت شهيد جو تذڪرو موجود آهي. عطا نٿوي شاهه عنايت جو بدترين دشمن هئو. اينيمري شمل شاهه عنايت جو جنم 1655/1065ع جهوڪ شريف (ميران پور) ۾ ڄاڻايو آهي ۽ اهو به لکيو آهي ته هن ڳوٺ جو نالو ”ميرانپور“ محمد ميران جونپوري جي نالي پٺيان پيو جيڪو ڪجهه عرصو هتي ٿڪيو هئو ۽ هن ڪيترن ئي عالمن ۽ صوفين کي متاثر ڪيو جن ۾ اڪبر جي نون رتنن مان ابوالفضل ۽ فيضي جو والد شيخ مبارڪ به هئو ۽ ڪلهوڙن جا شروعاتي حاڪم به هئا (خاص طرح آدم شاهه ڪلهوڙو ۽ سندس وڏڙا) شاعر عطا نٿوي نٿي جي نئين گورنر اعظم خان کي خوب پڙڪايو ۽ شاهه عنايت کي مشهور مرهٽه ڪردار شيوا جي سان پيڻيو جنهن مغلن خلاف وڏي ويڙهاند ڪئي هئي شيوا جي پنجابي قوم پرستن وٽ هيرو جو درجو رکي ٿو ۽ لاهور جي عجائب گهر ۾ سندس سامان يادگار طور محفوظ رکيل آهي. شمل لکي ٿي ته: ”ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته بکر جي پير شاهه سراج الدين، جيڪو شاهه عنايت جي مخالفن مان هڪ هئو ۽ ان وقت دهليءَ ۾ هئو تنهن ڪمزور مغل حڪمران فرخ سير جا به گن پريا ۽ جهوڪ جي درويشن خلاف ڪارروائي لاءِ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. اعظم

مهديت جو تصور ۽ مهدوي تحريڪ

جڏهن به ڪنهن قوم ۾ سياسي ۽ سماجي انتشار ڦهلبو آهي ته اها قوم ڪنهن نجات ڏياريندڙ جو اوسيٽو ڪندي آهي ۽ جڏهن به ڪنهن ڌرم ۽ مذهب ۾ اختلافن، گروهبندي ۽ ڪمزورين کي سگهه ملندي آهي ته انهيءَ مذهب ۽ عقيدن جا ماڻهو به ڪنهن نجات ڏياريندڙ جي راهه ٽڪيندا آهن. عيسائي مذهب جي ماڻهن جو عقيدو آهي ته حضرت عيسيٰ، جيڪو آسمان تي موجود آهي، هڪ ڏينهن سندن رهبريءَ لاءِ ٻيهر اچڻو آهي مسلمانن ۾ به اهو ساڳيو خيال موجود آهي پر ان ۾ هن ڳالهه جو اضافو ڪيو ويو آهي ته هو دين اسلام جو پيروڪار ٿي ايندو. ٻي طرف مسلمانن ۾ مهديت جو دروازو به کليل رکيو ويو آهي. جنهن مطابق سني جو عقيدو اهو آهي ته اهو پيدا ٿيندو ۽ دجال کي ختم ڪندو. مسلمانن جي شيعه فرقي اثناعشري جو عقيدو آهي ته حضرت علي رضه کان مليل امامت جي سلسلي جو ٻارهون امام محمد مهدي هئو. جيڪو جبلن ۾ هليو ويو آهي ۽ هڪ ڏينهن سندس ظهور ٿيندو ۽ هو اچي مسلمانن جي رهبري ڪندو ۽ سڄي دنيا تي اسلام ڇانئجي ويندو. جڏهن ته شيعن جو هڪ ٻيو فرقو جيڪو اسماعيلي سڏجي ٿو سو امام غائب بجاءِ امام حاضر جو قائل آهي انهن وٽ امامت جو تصور موجود آهي. ايران ۾ پيدا ٿيل نئين عقيدو بهائيت ۾ به امامت جي جاري هئڻ جو عقيدو مروج آهي. بهائي عقيدو جو پهريون مبلغ محمد علي باب هئو جنهن بهاءُ الله جي اچڻ جي بشارت ڏني هئي.

بهائي عقيدو کي فروغ ڏيڻ ۾ پارسيءَ جي مشهور شاعره قرات

اعظم خان: ”توهي ۽ بغاوت چو ٻريا ڪئي؟“
 عنايت: اهو سڀ مقدر جو معاملو آهي، انهيءَ ۾ اسان جو ڪهڙو قصور آهي، اسان جي قسمت ئي اهڙي ناهي ويئي هئي.
 محمد رضا: اي دوست! سجاڳ ره! اها ننڊ جي دنيا نه آهي سوچ سمجهه بنا نه ڳالهائي، هيءُ فيصلو قضا جو مقام آهي.
 عنايت: هنن مون کي نيڪيءَ جي گهٽيءَ مان لنگهه ٿي نه ڏنو، توهان ان کي پسند نٿا ڪريو ته پوءِ تقدير کي ئي تبديل ڪري ڇڏيو.
 اعظم خان: سزا لاءِ تيار ٿي وڃ!
 عنايت: جيئن سون لاءِ آڳ هوندي آهي تيئن درويشن لاءِ سزا.
 اعظم خان: تو پان کي بدنام چو ڪيو آهي ۽ پان کي سزا جي لائق چو بنايو آهي؟
 عنايت: عاشق ٻيو ڇا ڪري سگهن ٿا سواءِ الزامن کڻڻ جي؟ ڪوبه سورمو تقدير جي تيرن سامهون ڍال نه کڻندو آهي.
 اعظم خان: هاڻي جڏهن تون قتل ڪيو پيو وڃين، ته زندگيءَ جي آس ڪيئن ڪري سگهين ٿو؟
 عنايت: جنهن جي اندر ۾ عشق هجي سو ڪڏهن به مري نٿو سگهي. دنيا جي دستاويز تي منهنجي ابدي مهر لڳي چڪي آهي.
 اعظم خان: تو سردارن جي حڪم تي تابعداري ڪندي ٻاهر چو نه نڪري آئين؟
 عنايت: اسان مريد ڪعبه ڏانهن منهن ڪري سگهون ٿا جڏهن ته مرشد مٽخاني ڏانهن منهن ڪري ويهي.
 اعظم خان: تنهنجون خواهشون پوريون نه ٿي سگهيون آهن ته پوءِ تون مغموم آهين؟
 عنايت: مون انهيءَ گهڙيءَ کان عشق جي چشمي مان وضو ڪيو آهي ۽ تڏهن کان هر موجود تي جنازي نماز پڙهي ڇڏي آهي.

ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جو خيال آهي ته اسماعيلي داعين جي گنانن/تعليمات ۾ تصوف جو رنگ به شامل آهي.

سنڌي ادب ۾ محترم ڊاڪٽر محمد علي مانجهيءَ جي ٽيسز/ڪتاب صوفي شاهه عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر ” هڪ ملهائتو واڌارو آهي. هن پنهنجي هن ڪتاب ۾ ميران محمد جونپوري ۽ مهدي تحريڪ بابت ڪم جون ڳالهيون لکيون آهن. هن پنهنجي انهيءَ ڪتاب جي صفحي 86 تي ” مهدي تحريڪ ” جي سري هيٺ لکيو آهي.

” هن تحريڪ جو باني سيد ميران محمد جونپوري هو. جيڪو سلطان محمود شرقيءَ جي دور ۾ 21 جمادي الاول 847ھ/9 سيپٽمبر 1443ع تي جونپور ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو سيد خان ۽ والده جو نالو بي بي آمنه هو. جيڪو پوءِ مريدن بدلائي ظهور مهديءَ جي روايت موجب ” سيد عبدالله ۽ بي بي آمنه ” ڪري ڇڏيو.

سيد ميران محمد شيخ دانيال جونپوريءَ کان ظاهري ۽ باطني تعليم وٺي (چيو وڃي ٿو ته) اهڙو ڪمال ڏيکاريو جو سندس استاد شيخ دانيال سندس مريد ٿيو ۽ اُتي جي علمائن کيس ” اسدالعلماء ” جو لقب ڏنو ” (صفحو 86)

” سندس تحريڪ جا هيٺيان خاص اصول هوندا هئا. (1) ترڪ مال (2) هجرت (3) صحبت صادقين (4) گوشه نشيني (5) توڪل (6) طلب ديدار حق (7) عشر (8) گهڻو ذڪر. سندس تحريڪ جي حلقي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو ضروري هو ته هو پنهنجي ملڪيت ميمبران تحريڪ جي حوالي ڪري ته اُهي اُن کي تحريڪ جي راهه ۾ خرچ ڪن.

العين طاهره جو وڏو ڪردار رهيو آهي جنهن کي وقت جي جابر حڪمرانن قيد ڪرائي ماري ڇڏيو. قرائت العين طاهره تي منهنجو لکيل ليک اخبار سنڌ ايڪسپريس ۾ 15 سيپٽمبر 2013ع تي ”ايراني شاعره قرت العين طاهره“ جي عنوان سان ڇپيل آهي. بهائي نقطه نظر کي سمجهڻ لاءِ بهائي پبلشنگ ٽرسٽ (شاخ) پاڪستان ڪراچي طرفان سيد ابوالعباس صاحب رضوي جارچوي جو ڪتاب ”ظهور قائم آل محمد ﷺ“ پڙهڻ جوڳو آهي. ايران ۾ امام خميني جي آندل انقلاب کان پوءِ بهائين کي سخت عذابن کي منهن ڏيڻو پيو آهي. اهي هندستان، پاڪستان، آفريڪا ۽ ٻين ملڪن ۾ اڄ به وڏي تعداد ۾ موجود آهن.

جيئن ته مسلمانن ۾ مهديت جو دروازو کليل رکيو ويو. انهيءَ ڪري دنيا، خاص طرح وچ مشرق ۾ ڪافي ماڻهن مهدي هئڻ جي دعويٰ ڪئي آهي جن ۾ سيد ميران محمد جونپوري ۽ غلام احمد قادياني به شامل سمجهيا وڃن ٿا. مسلمانن جي تاريخ جو اڀياس ڪندي بن عجيب و غريب ڪردارن جو پتو لڳي ٿو جن متعلق ڄاڻ حاصل ڪرڻ دلچسپي کان خالي نه آهي.

هڪڙو عبدالله بن سبأءَ جنهن جو تفصيلي احوال شاهه عبدالعزيز محدث دهلوي جي ڪتاب ”تحفته اثنا عشرية“ ۾ موجود آهي ۽ ٻيو حسن بن صباح ”جنهن تي ڪتاب به لکيل آهن ۽ سندس تعلق اسماعيلي فرقي سان ڄاڻايو وڃي ٿو. هن جي پوئلڳن کي ”حشيشي“ يعني ڀنگ واپرائيندڙ به سڏيو ويو آهي ۽ هن ڏانهن اها ڳالهه به منسوب ڪئي وئي آهي ته هن فرضي جنت به زمين تي ناهي ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ شروع ڪيو هئو ۽ هڪ طاقتور شخصيت بڻجي ويو. محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي انگريزي ڪتاب ”اسماعيلي مومينٽ ان سنڌ، ملتان، اينڊ گجرات“ ۾ حسن بن صباح تي توريل تڪيل لفظن ۾ اظهار خيال

سان ٻنهي تحريڪن ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي آهي. اهوئي سبب آهي جو وقت جا ملان، مفتي، زميندار ۽ حاڪم ۽ پير ٻنهي جا مخالف هئا.

مولائي شيدائي پنهنجي ڪتاب ”بلوچستان مين مهدي تحريڪ“ ۾ لکيو آهي ته مڪران بلوچستان ۾ مهدي جونپوري جا پوئلڳ وڏي تعداد ۾ موجود آهن. جيڪي ”ذڪري“ سڏجن ٿا. منهنجو هن ئي اخبار ۾ ذڪرين بابت هڪ ليڪ ”اهي ذڪري ڪير آهن“ جي عنوان سان ڇپيو هئو. انهن ذڪرين جي ڪا به مسجد نظر نه ايندي هئي جا اسماعيلين وانگيان ”ذڪر خان“ آهن جڏهن ته اسماعيلين جي گڏ ٿيڻ واري جاءِ کي ”جماعت خانو“ سڏجي ٿو.

مهدي جونپوري جي ڪن ڳالهين سان اختلاف به ڪري سگهجي ٿو پر هن جي ”دائري“ واري نظام جي اهميت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ۽ اهو نٿو چئي سگهجي ته اهو تصور غلط آهي. تصوف جا سماج سان جڙيل اهو عملي ڪارنامو آهي.

مولان ابوالڪلام آزاد پنهنجي ڪتاب ”تذڪره“ ۾ ميران محمد جونپوري بابت تفصيلي بحث ڪندي لکيو آهي ته.

”انهي زماني ۾ مهدي فرقي جو هر طرف چرچو عام هئو ۽ درباري عالمن لاءِ انهيءَ فرقي جي قتل ۽ ڪافر گيري جو مشغلو وينهه دلپسند ۽ ڪامياب مشغلو هو. انهن ماڻهن کي هر زماني ۾ پنهنجي دل لڳي ۽ حڪمراني لاءِ فرقي بندي ۽ جنگ ۽ مسلمانن جي قتل لاءِ ڪو نه ڪو شغل ضرور ملڻ گهرجي. انهيءَ ڪري حالتن جي حساب سان ان کان وڌيڪ ڪو ٻيو مشغلو نٿي ٿي سگهيو.“

هيءُ فرقو سيد محمد جونپوري ڏانهن منسوب آهي، جنهن متعلق چيو وڃي ٿو ته هو مهدي هئڻ جو دعويٰ ڪيو هئو. جيتوڻيڪ اڳيان هلي هن

مهدي تحريڪ وارا مساوات تي گهڻو زور ڏيندا هئا. دائري جا فرد جيڪو ڪجهه محنت ۽ مشقت سان حاصل ڪندا هئا ان کي سمورا فرد پاڻ ۾ ورهائيندا هئا. زڪوات کان سواءِ پنهنجي ڪمائيءَ جو ڏهون حصو دائري جي بيت المال ۾ جمع ڪندا هئا. جنهن مان دائري جا خرچ پڪا پورا ڪيا ويندا هئا. هي دنياوي شان شوڪت کان پري رهندا هئا ۽ صحيح معنيٰ ۾ سادي زندگي بسر ڪندا هئا.

محترم ڊاڪٽر ميان محمد سعيد پنهنجي تصنيف ”تذڪره مشائخ شيراز هند (جونپور)“ ۾ لکي ٿو ته: ”مهدي تحريڪ دروېشائي هئي مگر باني تحريڪ جي شخصي دعوائن جي ڪري محدود رهجي ويئي.“ مغل دور ۾ مهدي تحريڪ ڏاڍو زور وٺو هو. هند، سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ۾ دائرا قائم ٿيا. مڪران، دکن، گجرات ۽ ٻين هنڌن تي هن تحريڪ جي پوئلڳن جا وڏا وڏا دائرا قائم ٿيا. صفحو: 88-89

انهن سببن جي ڪري ئي ملان، مفتي، زميندار ۽ حاڪم مهدي جونپوري جا سخت مخالف ٿي پيا ۽ هن جي خلاف فتوائون ڪڍي ڪيس واجب القتل قرار ڏيندا رهيا. اها ساڳئي ماجرا صوفي شاهه عنايت سان به ٿي چاڪاڻ ته هن به دائري وارو نظام رائج ڪري مسڪينن ۽ مظلومن کي اجتماعيت جو درس ڏنو ۽ عملي طرح جديد اصطلاح ۾ ڪميون قائم ڪيو جنهن ۾ سڀ افراد پاڻ کي هڪ ڪٽنب جو ڀاتي سمجهي رضاڪارائي طور تي ڪمپيل رقم ۽ شيون وڃ تي رکندا هئا ۽ سڀ گهرجائو پنهنجي پنهنجي گهرج آهر ان مان فيضياب ٿيندا هئا. جيتوڻيڪ مهدي جونپوري شاهه عنايت کان گهڻو اڳ پنهنجي تحريڪ هلائي هئي ۽ ان کي سگهارو بنايو هئو پر نه شاهه عنايت سندس مرید هئو ۽ نه خليفو پر انهيءَ حقيقت کان انڪار به نٿو ڪري سگهجي ته مهديءَ جي تحريڪ کان هو متاثر نه هئو چاڪاڻ ته معاشي پروگرام جي حوالي

صوفي شاهه عنايت شهيد جي فڪر ۾ به ساڳئي ڳالهه ملي ٿي جنهن ڪري وقت جا پير، زميندار ۽ حاڪم هُن جي مخالفت تي سندرو ٻڌي بيٺا. محترم ڊاڪٽر محمد علي مانجهي پنهنجي اڳيان ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ مهدي تحريڪ ۽ تصوف تي تفصيلي خيال آرائي ڪئي آهي. هن سلسلي ۾ مولائي شيدائي پنهنجي ڪتاب ”جنت سنڌ“، ”بلوچستان مين مهدي تحريڪ“ ۽ محترم بدر ابڙي پنهنجي ڪتاب ”منچر گورڪ گاج دنيا“ ۾ به مهدي تحريڪ تي اختصار سان لکيو آهي. بهرحال مهدي جونپوري ۽ صوفي شاهه عنايت شهيد جو معاشي فڪر ڪارل مارڪس واري اشتراڪي سماج کي ڪافي قريب آهي پر اشتراڪي سماج تائين رسائي لاءِ مارڪس جدلياتي ماديت ۽ تاريخي جدليات ذريعي ترقيءَ جون مختلف منزلون طءُ ڪري پهرين سوشلزم جي قيام جو اظهار ڪيو آهي ۽ ان کان پوءِ غيرطبقاتي سماج جو خيال پيش ڪيو آهي جتي رياستن جو وجود به ختم ٿي ويندو مهدي جونپوري ۽ شاهه عنايت سماج جي ارتقا تي معروضي موضوعي لحاظ کان نظر وڌي آهي مارڪس به معروضي حالتن جو جائزو پيش ڪيو آهي. انهن ٻنهي معروضي ۽ موضوعي جائزن جو نقطه عروج اجتماعيت ۽ عالمگير برادري ۽ امن عالم آهي.

سبط حسن ناليوارو سماجوادي دانشور ۽ محقق رهيو آهي. هن پنهنجي مضمون ”شاهه عبداللطيف کي شاعري“ ۾ انهيءَ مهدي تحريڪ جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪيو آهي.

”ڊاڪٽر سورلي جو ڪتاب پڙهي جتي مون کي سنڌ جي هنرمندن ۽ هارين جي پورهئي کان واقفيت حاصل ٿي اُتي ان سونهري دور جي خوش انتظامين جي اصل حقيقت به کلي سامهون آئي. جنهن کي تاريخ ۾ مغليه دور جي نالي سان ياد

فرقي جي عقيدن ۾ نت نيون ۽ اوڀريون ڳالهائون ۽ عقيدا شامل ٿي ويا، پر منهنجو خيال آهي ته ان جو بنياد صداقت ۽ حق پرستيءَ تي پيو هئو يعني حق ۽ شريعت کي نئين سر جيارڻ جي دعوت ۽ تبليغ ۽ امر بالمعروف ونهي عن المنڪر جي فرض جو قائم ڪرڻ ان جو اصل مقصد هو خود سيد محمد ۽ هن جي پيروڪارن جي پهرين جماعت سان لاڳاپيل اڪثر بزرگ تمام گهڻا پاڪ نفس ۽ خدا پرست انسان هئا. هن جا مخالف به هن جي علميت زهد ۽ تقويٰ جا مڃيندڙ آهن. (صفحو 46_47)

مولانا ابوالڪلام آزاد سيد ميران محمد جونپوري جي تعليمات تي بحث ڪندي جاهل صوفين جي بدعتن تي به تنقيد ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته: سيد ميران محمد جونپوري ماڻهن کي هيءَ راهه ڏسي ته سڀ کان وڏو مجاهدو يعني نفس ڪشي يا رياضت اهو آهي ته خدا جي خلق کي سڌي واٽ ڏيکاريو ۽ شرعي احڪام جي راهه ۾ پنهنجون جانيون به نچاور ڪري ڇڏيو. عشق جي صداقت ۽ قلب جي پاڪائي هُن جي دعوت اهڙي تاثير بخشي هئي جو ٿورڙي ئي عرصي ۾ هزارين ماڻهو هن جي حلقن ۾ داخل ٿي ويا ۽ ڪيترن ئي حڪمرانن هن جي بيعت ڪئي. هن جي حلقن جي ماڻهن جا طور طريقا ڪجهه عجيب عاشقانه ۽ والهائا هئا. هن جي حڪمن مان پهرين منزل هجرت هئي. جيڪو انهيءَ راهه ۾ پير پائي ان کي گهر جي ته پاڻ کي وطن جي قيد کان آزاد ڪري ۽ گهر ٻار ڇڏي پنهنجي طريقت جي برادري وارن جو ساٿي بڻجي وڃي، بي منزل مال ملڪيت کي تياڳڻ آهي. بس مال ڪنهن هڪ فرد جو نٿو ٿي سگهي. جنهن وٽ جو به هجي سو پنهنجي رفيقن ۾ ورهائي ڇڏي. ”وقت جي عالمن هن جي انهيءَ تعليم جي سختيءَ سان مخالفت ڪئي. غالباً سندس سنڌ مان نيڪالي جو به اصل سبب اها تعليم هئي جنهن کان ملان، پير ۽ جاگيردار خائف هئا.

مهدي جونپوري واري دائري جو تصور ڪميونسٽ / اشتراڪي سماج وارو آهي. هن صورتحال تائين پهچندي انسان کي تمام ڊگهو سفر ڪرڻو ۽ شعور جي سطح کي تمام وڏي بلنديءَ تي رسائڻو آهي ته جيئن انسان رضاڪارائي نموني جيئن ڪم ڪرڻ ۽ زندگي گذارڻ جو ڍنگ سکي وٺي.

سيد ميران محمد جونپوري متعلق ٻن عام مغالطن جي تصحيح اسان ضروري سمجهون ٿا. (1) مهدي جونپوري جي تعليمات ۾ هڪ اصول ”مجاهده“ جي نالي سان مذڪور آهي جنهن کي غلط تشريح ذريعي جهاد يا جنگ و جدل سان تعبير ڪيو ويو آهي. فيروز الغات ۾ لفظ ”مجاهده“ جي معنيٰ هن ريت ڏنل آهي. ”ڪوشش، جدوجهد، نفس ڪشي، رياضت“ اهڙي ريت مهدي جونپوري جي اصول مجاهد جو مفهوم ٿيندو. نفس مارڻ يا رياضت ڪرڻ نه ڪه تلوار کڻي گهوڙي تي چڙهي اسلام جي نالي تي انسانن جو قتلام ڪرڻ.

هڪ ٻيو مغالطو محترم مولائي شيدائي پنهنجي ڪتابڙي ”بلوچستان مين مهدي تحريڪ“ ۾ لکيو آهي ته بلوچستان جي ذڪري فرقي وارن جو تعلق مهدي تحريڪ سان آهي جيڪا ڳالهه به درست نه آهي. بلوچستان جي ساحلي علائقن مڪران، آرماءُ ۽ گوادر وغيره ۾ موجود ذڪري فرقي وارن جو مذهبي پيشوا محمد اتاقي هئو. هن اٽڪ ايراضي سان تعلق رکڻ ڪري اتاقي سڏيو ويو. ذڪري فرقي جون پنهنجون ريتون رسمون آهن ۽ سندن ساليانو حج ڪوه مراد تي ٿيندو آهي ۽ آهي فقط الاهي ذڪر کي ڪافي سمجهندا آهن ۽ انهن علائقن ۾ سندن عبادتگاهه کي ”ذڪر خوانو“ سڏج ٿو ۽ مهدي تحريڪ سان سندن ڪوبه فڪري ۽ عملي تعلق نه آهي. محترم علي احمد بروهي پنهنجي ڪتاب ”هستري آف ٽوم اسٽونس سنڌ اينڊ بلوچستان“ ۾ تفصيلي احوال ڏنو آهي ته اهي ذڪري ڪير آهن.

ڪيو وڃي ٿو. (تڏهن اهو اندازو لڳائڻ ڪو اوکو نه هئو ته جنهن جاگيري نظام جو نقطه عروج اورنگزيب جو زمانو هو ان جي زوال جي سطح ڇا وڃي بيهندي) پوءِ تصور جي اکين فقيرن جا اهي دائرا ڏنا جن کي سيد محمد جونپوري جي خاص مريد آدم خان ڪلهوڙو قائم ڪيو هو ۽ پنهنجي شهادت جي رت سان رنگين بنايو هو. فقيرن جي سرفروشي جي انهيءَ روايت کي شاهل خان ڪلهوڙي نصير محمد خان ۽ دين محمد خان وڌيڪ روشن ڪيو پر جڻ پوي مصلحت انديشين تي جو اسان جا تاريخ نويس فقيرن جي تحريڪ کان ائين پاسو ڪريو لنگهيو وڃن جو ڇڻ ته اها تحريڪ تاريخ جي صفحن تي بدنما داغ آهي. (اهي لوڪ زمين کي گڏجي ڪيڙيندا، فصل اڀائيندا ۽ ان مان ضرورت مطابق لاپ حاصل ڪندا هئا). افڪار تازه، مرتب ڊاڪٽر سيد جعفر احمد صفحو 30-31 ڇپائيندڙ مڪتبہ دانيال ڪراچي)

هتي مارڪسزم سان واڳيل نون دوستن جي رهنمائي لاءِ ٻن اصطلاحن سوشلزم ۽ ڪميونزم جي بنهه مختصر سمجهاڻي ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان. سوشلزم جو ترجمو آهي سماجواد ۽ ڪميونزم جو ترجمو آهي اشتراڪيت سوشلزم ۾ رياست جو وجود قائم رهڻو آهي پر پيداواري ذريعا نجی ملڪيت بجاءِ رياست جي ملڪيت هوندا. جڏهن ته ڪميونسٽ يا اشتراڪي سماج ۾ ڪنهن به رياست جو وجود رهڻو نه آهي. سوشلسٽ سماج جو اصول: اهليت مطابق ڪم ۽ ڪم مطابق اجرت.

ڪميونسٽ سماج جو اصول: اهليت مطابق ڪم ۽ ضرورت مطابق اجرت.